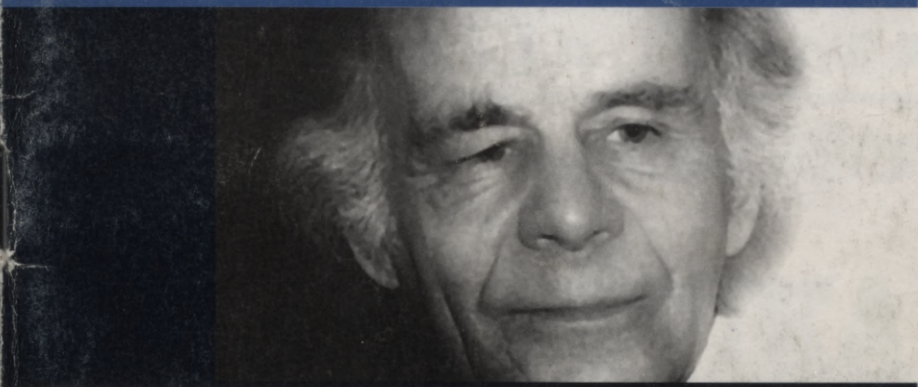

l e k c i j u   k u r s s

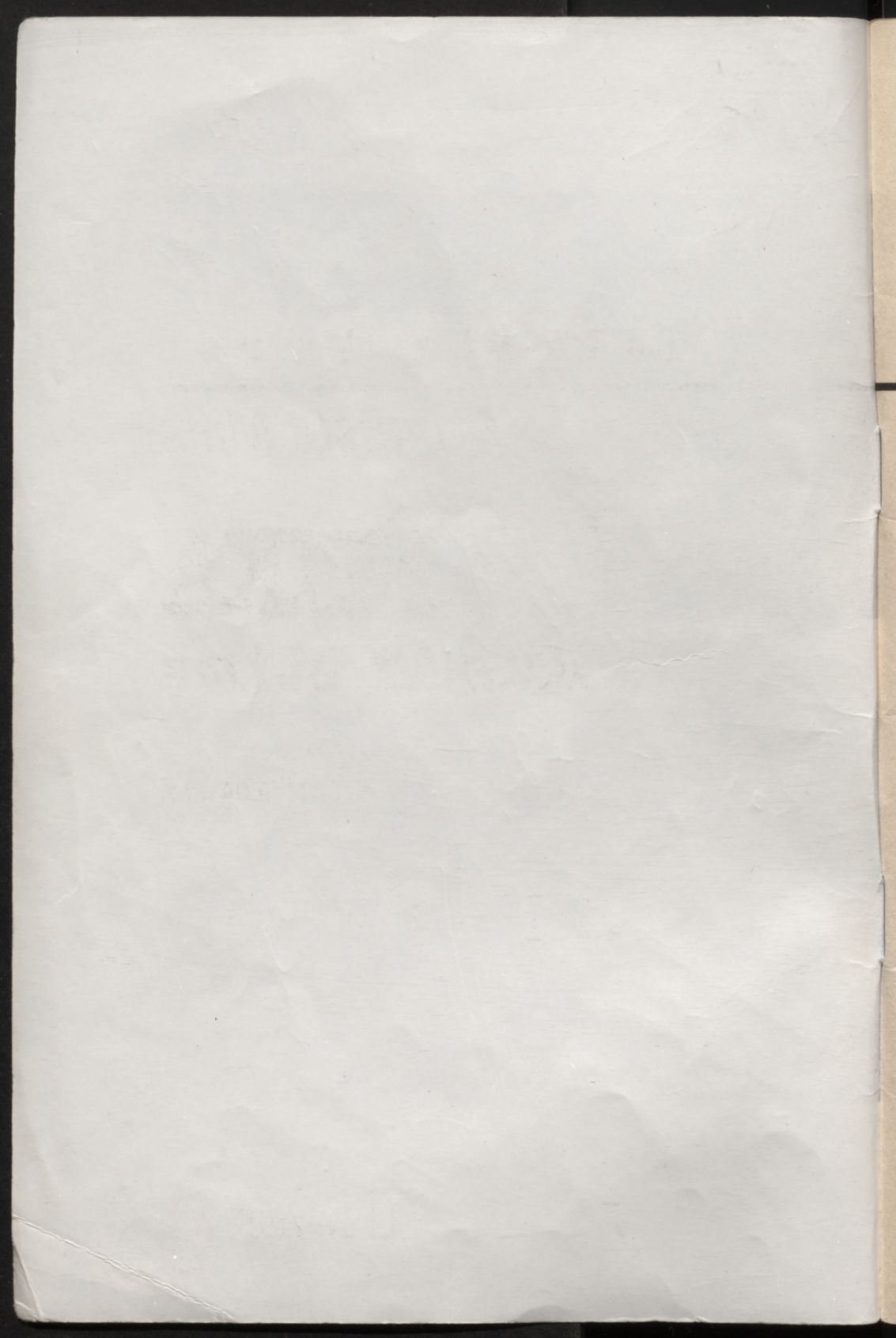
Augusts Milts

ĒTIKA

Kas ir ētika

ZVAIGZNE ABC

99-4
L 46

L
17

l e k c i j u   k u r s s

Augusts Milts

ĒTIKA
Kas ir ētika

AUTORA REDAKCIJĀ

ZVAIGZNE ABC

~~99-3.524~~
030 4055391

Lekciju kursā "Ētika" vēl ietverti šādi darbi:

- Personības un sabiedrības ētika
- Ētikas vērtības un principi
- Saskarsmes ētika

I. Ētikas priekšmets

1. ĒTIKA KĀ PRAKTISKĀ FILOZOFIJA

Senās Grieķijas kultūrā divi vārdi apzīmēja turpmākajā laikā nozīmīgus savstarpēji saistītus virzienus dzīves jēgas meklēšanā. Šie divi brīnumvārdi *logos* un *ethos* jau paši bija tik daudznozīmīgi, ka pavēra iespējas gan dažādiem to skaidrojumiem, gan daudzveidīgiem attīstības virzieniem. Vārds *logos* grieķu valodā nozīmē vārds, jēdziens, doma, saprāts, mācība, apjēgums, pasaules likumsakarība. *Logosa* jēdzienā izteiktas vispārējās likumsakarības, garīgo pirmsākumu meklējumi. *Logos*s iekļaujas daudzu zinātņu nosaukumos – filoloģija, antropoloģija, socioloģija, mitoloģija u. c. *Logos*s māca ielūkoties lietās, parādībās, bezgalīgi meklēt arvien dziļākas likumsakarības, dziļāku un plašāk tverošu būtību. *Doma*, ideja ir kā cilvēks bez dzimtenes – "lido domas zelta tālē". *Logos*s ir bezpersonisks vai pārpersonisks. Tā palīgs ir loģika – mācība par domāšanas likumiem. *Logos*s ir mācīšanās, ētoss – darbošanās.

Ethos (grieķu val. *ethos* – pierasta dzīvesvieta, paradums, tikums, raksturs) izsaka sākotnēji kaut ko stabilu *Visumā* (kā sava veida kosmosa auru) un cilvēku dzīvē, darbošanos noteiktā telpā un laikā. *Pasaule* veidota kā telpa (*ethos*), kas kalpo cilvēku attīstībai. *Ētoss* liek *logosa* radītai domai, idejai apstāties, uzkavēties, dzīvot cilvēkos, tautās, iemiesoties darbībā, dzīvē, tradīcijās, paradumos, raksturā. *Ētoss* kā *Prometejs* nāk, lai kalpotu cilvēkiem, lai dievišķīgā gudrība, dievišķīgā gara uguns, absolūtais tiktu izmēģināts un pārbaudīts mūžam mainīgajā un ātri gaistošajā dzīvē. Jau mītos arhaiskais cilvēks spēja sakrālajā (svētajā) saskatīt patieso realitāti, kas nav pakļauta ātrai iznīcībai.

Ētika kopš Aristoteļa attīstījās kā filozofiska mācība (par to ir arī senāki izteikumi sofistu, Sokrata un Platona mācībās). Aristotelis no vārda *ethos* atvasina *ethicos* – ētisks, raksturs, tikums. Viņš ētiku iekļauj praktiskajā filozofijā, saistot to ar politiskiem, tiesiskiem un ekonomiskiem jautājumiem (starp citu, grieķu val. *oikos* – māja, saimniecība, *oikonomia* – saimniecības vadība, ekoloģija – mācība par apkārtējo vidi, kas arī ir izteikti stabilitātes meklējumi, līdzīgi ētikai). Ētikai kā praktiskajai filozofijai jāatbild uz jautājumu *Kas man jā dara?* Kanta ētikā atbilde uz šo jautājumu tiek sniegta ar kategoriskā imperatīva palīdzību, kas dots kā vispārīgās darbības likums, – jārikojas tā, lai tava rīcība varētu kļūt par vispārīgu normu. Citiem vārdiem sakot, – jā dara tā, lai būtu labi, ja visi tāpat rīkotos, un jāizturas pret otru

cilvēku galvenokārt kā pret mērķi, nevis līdzekli. Kants jautājumu *Kas man jādara?* saista ar trim citiem jautājumiem, kas adresēti katram cilvēkam – ko es varu zināt, uz ko es drīkstu cerēt un kas ir cilvēks. Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, mūsdienās pamatskolās un vidusskolās tiek mācīta filozofija.

Ētika kā praktiskā filozofija ir mācība par dzīves gudrību, par labākas dzīves un sadzīvošanas meklējumiem, par cilvēka dzīves jēgas būtiskām problēmām, par cilvēku dzīves ceļiem, orientācijas iespējām pasaulē. Teorētiskajās zinātnēs un spriedumos mēs bezgalīgi varam meklēt dziļāku patiesību, precīzāku definīciju, vienas paaudzes neizpētīto varam pāradresēt nākamajām paaudzēm. Kas man jādara, kā man jādzīvo, – šie jautājumi saistīti ar konkrētu katra cilvēka dzīvi, ar noteiktu telpu un laiku, ar izvēli, kas jāizdara pašam cilvēkam. Vislabākie principi, pamācības zaudē savu jēgu, ja netiek īstenoti laikā, ja netiek ievērotas situācijas īpatnības. Palīdzēt izmisumā nonākušam cilvēkam, glābt slīkstošo, dzēst ugunsgrēku mēs varam vienīgi nekavējoties, jo mūsu darbībai vēlāk vairs nebūs jēgas. Labi, ja cilvēks jau iepriekš ir apmācīts rīkoties situācijās, kad nav laika pārdomām. Japānā apmāca iedzīvotājus, kā rīkoties zemestrīces apstākļos, kad dažās sekundēs var izšķirties cilvēka "būt vai nebūt" jautājums.

Ir izvēles, kas dod mums ilgāku laiku pārdomām: profesijas, dzīvesdrauga, vaļasprieka un citas izvēles. Ētika kā praktiskā filozofija ir dzīves pamatlīnijas, savas dzīves jēgas īstenojuma izvēle. Tā ir izvēle – kādam man jābūt kā cilvēciskai būtnei, dziļi personiska un būtiska izvēle, ar tūkstoš nezināmajiem, ar riska un neparedzētu situāciju momentiem. No mītiem un literatūras pazīstams jēdziens (demons), kas zinātnē ieguvis nezināmā mehānisma apzīmējumu, kurš aktīvi darbojas. Ētika jau cenšas dot pamatorientierus, kuru īstenojums ir personisks un "demonu" pilns. Pašā cilvēkā šāds demons ir zemapziņa. Cilvēku attiecības uzdod mums nepārtrauktas mīklas, virza mūs pa sadzīves labirinti, tāpēc ik brīdi ir nepieciešama radoša pieeja, ko īsteno radoša personība. Darbošanās informācijas trūkuma vai arī pārpilnības apstākļos jau nav iespējama bez emociju un gribas palīdzības, lai pieņemtu lēmumu, kas prasa personisko atbildību. Tas neļauj cilvēkam pārvērsties par manipulējamu objektu, par būtņi, kas darbojas pēc ieprogrammētiem algoritmiem.

2. VAI ĒTIKA IR ZINĀTNE?

Zinātne ir teorētisks īstenības atspoguļojums, tā galvenokārt pēta īstenību, kāda tā ir. Tā cenšas, lai vārdi, jēdzieni atbilstu īstenībai. Ētika ir jābūtības, brīvības un vērtību mācība. Daudzi pētnieki ir centušies zinātni padarīt brīvu no vērtībām. Neopozitīvisms noliedz ētikas tiesības kļūt par zinātni, izņemot aprakstošo (deskriptīvo) ētiku, kas pēta morālo semantiku, valodu. Protams, vērtību īstenība nav identiska faktiskai īstenībai, tā ir jābūtības, vēlējumu īstenība, uz kuru mēs tiecamies, kura mums ir dārga. Tā

ir vēlēšanās, lai vārdiem, vērtībām, ideāliem atbilstu īstenība, lai īstenību tuvinātu jēbūtībai, brīvībai, taisnīgumam, dziļākai jēgai, meklējot metodes, līdzekļus, kā to labāk sasniegt. Mūsdienās vērojama arvien ciešāka zinātnes un vērtību mijattiecība. Arvien aktuālāka kļūst nepieciešamība pētīt vērtības, cilvēku un sabiedrības darbības iespējamās sekas nākotnē. Ētika pēta tikumus, kādi reāli eksistē īstenībā, ētikas vēsturi, meklējot šīs vēstures noiteiktas likumsakarības. Tāpēc ētiku var raksturot kā zinātņi par morāli kopumā, par tās rašanos, specifiku, attīstības likumsakarībām, tās vietu un lomu personiskajā un sabiedrības dzīvē. Ētika ir filozofiska teorija par pareizu dzīvi un darbību (Bien G. Ethik – was ist und was leistet sie. Grundpositionen philosophischer Ethik. – Stuttgart u. a., 1997. – S. 5). Ētika ir vērtētāja un vērtību zinātne. Ētikas kategorijas (pamatjēdzieni) vienlaikus ir arī vērtības: labais un ļaunais, pienākums, atbildība, gods, cieņa, sirdsapziņa, laime, dzīves jēga, taisnīgums. Ētikā ir dzīves, apziņas, darbības, gribas brīvības, mērķu un ideālu vērtības. Ņemot vērā visplašāko un visaptverošāko morāles vērtību, ētiku dažkārt raksturo kā mācību par labo un ļauno, par tikumisko un netikumisko. Ir izteikta doma, ka augstākā racionalitāte ir tikumība.

Ētika tomēr nav tikai zinātne un mūsdienās neiekļaujas vienīgi filozofijas ietvaros. Tā ir arī sadzīvošanas, dzīves māksla, pašrefleksijas un pašapziņas mācība, kas cieši saistīta ar psiholoģiju. Sabiedrības, sociālo grupu morāli pēta arī socioloģija. Varam runāt par morāles filozofiju, psiholoģiju un socioloģiju. Ētika ir daļa arī no filozofiskās antropoloģijas. Tā aplūko cilvēcisko un potenciālo cilvēkā un to attiecības. Kas varētu kļūt cilvēks, ja... izmantotu savas iespējas vislabākajā, humānākā veidā. I. Kants saka: "*Galamērķis nav nekas cits kā pilnīgais cilvēka uzdevums, un filozofija, kas viņu pēta, saucas morāle.*" (Kants I. Tīrā prāta kritika. – R., 1934. – 2. sēj. – 216. lpp.) Daudzu dziļu morāles problēmu apjēgumu labāk sniedz daiļliteratūras darbi nekā zinātniski traktāti, jo daiļdarbos sastopam sirdsapziņas, dziļas cilvēku attiecības un morālos pārdzīvojumus. Morālē tiek skarti daudzi jautājumi, uz kuriem zinātne nespēj atbildēt. Daži no tiem vispār arī nav zinātnei adresēti (tos nereti aplūko reliģiskās ētikas mācības).

3. JĒDZIENU ĒTIKA, MORĀLE, TIKUMĪBA PROBLĒMA

Lai varētu labāk orientēties daudzveidīgajā ētikas parādību pasaulē, parasti izmanto trīs jēdzienus, piešķirot katram specifisku lomu, – ētiku, morāli un tikumību. Ētika ir morāles teorētiskā, tikumība – praktiskā daļa, t. i., reālie tikumi, kādi ir bijuši un ir konkrētā sabiedrībā. Jau Aristotelis ētiku raksturo kā tikumu mācību.

Atzīmēsim, ka morāles jēdziens cēlies no latīņu valodas vārda *mos*, *mores* un tam ir līdzīga nozīme kā grieķu valodas vārdam *ethos*. Slavens ir

Cicerona teiciens – *O tempore, o mores* (Ak, laiki, ak, tikumi). Plašāk ar morāli dažkārt saprot dzīves kārtību, modi, visu garīgo pasauli (piemēram, morālie stimuli). Tikumū, tikumības jēdziens saistīts ar vārdiem tikams un tikt (derēt, derīgums). Tikumisks cilvēks ir patikams, čakls, viņam piemīt pozitīvas rakstura iezīmes, ir godīga sirds, un viņš savu darbu veic pēc labākās sirdsapziņas. Vispārinātā nozīmē vārdu tikums lietoja Atis Kronvalds (1873) kā uzvedības, morālo, dvēseles īpašību kopumu, apzīmēdams to ar vārdu tiklība. Šo vārdu 19. gs. 80.–90. gados aizstāja tikumība, ar to izsakot arī ētiku un morāli (tikumu mācība). Senākā vēsturē jēdzienam *tikumība* vairāk atbilda goda jēdziens. (Sk.: Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. II d. – R., 1992. – 405. lpp.) Tikuma jēdziens dažkārt tiek lietots rakstura vietā, arī kā dvēseles īpašību kopums (cilvēka, ģimenes, tautas tikums).

Īpatnēji jēdzienus *ētika* un *morāle* lieto mūsdienu vācu filozofs un sociologs Jurgens Hābermāss, raksturojot trīs praktiskā prāta orientācijas dzīves virziena izvēlē.

I. Pragmatiskā orientācija, kad uz jautājumu *Kas man jā dara?* atbild, balstoties uz empīriskās informācijas pamatu, meklējot racionālus izvēles līdzekļus, efektivitātes apsvērumus, tehniskās iespējas, analizējot cēloņus un darbības atbilstību pragmatiskām vērtībām, personiskiem mērķiem, relatīvai jābūtībai.

II. Ētiskā orientācija (ētiski eksistenciālais diskurss), kad cilvēks no zināmām egocentrisma pozīcijām cenšas noteikt savu dzīves ceļu, savu Es (Kas es esmu? Par ko es gribu kļūt?). Cilvēks cenšas saprast sevi, savas vērtības. Viņam piemīt eksistenciālā pašapziņa, un viņš pārdomā, vai viņam atbilst augstākās labā prasības noteiktai situācijai. Ētiskai pieejai ir raksturīgi pašpietiekami personiskās dzīves meklējumi, bet nav vēl starppersonisko konfliktu noregulēšanas prasmes. Cilvēks atrodas savas biogrāfijas, sava Es ietvaros.

III. Morālā orientācijā notiek radikāla perspektīvas maiņa. Personiskās maksimas tiek pārbaudītas ar citu cilvēku maksimām – vai tās citi var pieņemt kā vispārēju likumu. Kategoriskais imperatīvs sarauj saiti ar egocentrismu. Tiek izteiktas nozīmīgākās normas. Imperatīva jēga var būt neatkarīga no subjektīviem mērķiem. Cilvēks apzinās, ka rīkoties taisnīgi, godīgi ir pienākums visu mūžu. Morālā pieejā kategoriskā jābūtība adresēta brīvai personības gribai. Personība darbojas pēc pašradītiem likumiem ar autonomu gribu. Šī griba ir attīrīta no spontānas ārējās darbības ietekmēm. Labie motīvi pārspēj citus motīvus. Intersubjektīvais augstākā pakāpē ir spējīgs katra perspektīvu saskaņot un izteikt saistībā ar visu perspektīvu.

Dažkārt morāli raksturo kā situatīvu parādību, bet tikumību – kā stratēģisku un ētisko būtību izteicošu. Šādā aspektā varam runāt arī par netikumisku morāli, piemēram, fašistisko, rasistisko, staļinisko, diktatorisko un vardarbīgo režīmu, sātānisko sektu sludināto morāli. Ikdienas valodā, arī masu komunikācijas līdzekļos un dažkārt arī zinātniskajā literatūrā jēdzienu *ētika*, *morāle*, *tikumība* īpatnam lietojumam netiek veltīta īpaša uzmanība.

Mūsdienu Rietumu pasaulē vērojams biežāks jēdzienu *ētika*, *ētisks* nekā jēdzienu *morāle*, *tikumība* lietojums. Būtībā ētiku var raksturot kā morāles teorētisko daļu, tikumību – kā morālo praksi, dzīves īstenību, bet pašu morāli – drīzāk kā apziņas un jābūtības parādību, kā likumu, normu un vērtību sistēmu. Tomēr jāņem vērā, ka konsekventi to visos gadījumos ievērot nav iespējams. Jau Aristotelis tikumus dalīja ētiskos (kā paša rakstura, paradumu noteiktos) un dianoētiskos (kā gudrību, mākslu, meistarību, ko iemantojam mācīšanas un audzināšanas rezultātā). Kants lietoja morāles jēdzienu, jo viņa mācībā tikumības termins ir gandrīz neiespējams, ja izslēdz no morāles sfēras empīrisko dzīvi. Hēgelis darbā *Tiesību filozofija* izveido tēzes – antitēzes – sintēzes triādi abstrakto tiesību, moralitātes un tikumības veidā. Vai nebūtu labāk moralitātes un tikumības jēdzienu mainīt vietām?

4. ĒTIKAS DEFINĒŠANAS PROBLĒMA

Vēlreiz atgriezīsimies pie jautājuma – *Kas ir ētika*.

Jau paša ētikas jēdziena daudznozīmīgums paver iespējas atbildēt dažādi. Pie tam ētika kopā ar morāli un tikumību aptver visu sabiedrības un personības dzīvi. Tās jēdzienu paplašina arī attieksme pret dabu, Visumu. Lūk, daži no ētikas raksturojumiem:

- ✓ ētika ir mācība par cilvēcības specifisko būtību;
- ✓ ētika ir mācība par labo un ļauno; par labo gribu; par tikumisko vērtību sistēmu;
- ✓ ētika ir zinātne, kas pēta gribas brīvību, gribas autonomiju;
- ✓ ētika ir prāta un sirds higiēna;
- ✓ ētika ir mācība par cilvēku iespējām un to izmantošanu cilvēcīgā veidā;
- ✓ ētika ir cilvēcisko attiecību būtības izteicēja;
- ✓ ētika ir ētisko teoriju sistēma, kas izveidota filozofijas vai reliģijas ietvaros;
- ✓ ētika ir filozofija par cilvēku dzīves augstākiem mērķiem, ideāliem, augstāko patiesību;
- ✓ ētika ir pietāte (godbijība) pret visu dzīvo;
- ✓ ētika ir dzīves balsts.

Filozofijas doktors Andris Rubenis raksta: "*Precīzā nozīmē ētika ir mācība, kuras priekšmets ir faktiskā vai iespējamā morāle; savukārt morāle ir likumu, normu un vērtību sistēma, kas nosaka to, kāda rīcība tiek uzskatīta par tikumiski labu noteiktas sabiedrības ietvaros.*" (Rubenis A. *Ētika XX gadsimtā. Praktiskā ētika*. – R., 1996. – 5. lpp.) Detalizētāk – ētikas priekšmets ir cilvēku rīcība un to noteicošās morāles normas, principi, vērtības, motīvi, sabiedriskā doma. Vispārīgā veidā ētiku varētu raksturot kā mācību par morāli kopumā, ņemot vērā to, ka morāli dažādos aspektos pēta arī citas zinātnes, piemēram, morāles izcelšanos, specifiku, attīstības likumsakarības, morāles

vietu un lomu cilvēku un sabiedrības dzīvē. Ētika ir īpaša cilvēku dzīves koptvērums, solidaritātes, jēgas, darbības filozofija, kas vieno cilvēkus kā autonomas, brīvas gribas un sevi cienošas būtnes.

5. ĒTIKAS ATTĪSTĪBAS VIRZIENI UN TĀS VEIDI

Ētikas priekšmetu tuvāk raksturo ētikas principu, nozaru (arī praktiskā, lietišķā ētika) un dzīvesmākslas ētikas dažādie veidi. (Sk.: Dzīves māksla – vienīgā utopija, kas mums palikusi. Saruna ar Vilhelmu Šmidu//Kentaurs XXI. – 1997. – Nr. 13. – 52.–61. lpp.) Principu ētika balstās uz noteiktiem principiem, kas parasti ir morālie likumi. Tā raksturīga reliģiskām mācībām. Kanta kategoriskais imperatīvs, prasība *Kas man jādara?* arī pārstāv principu ētiku. Mūsdienās tiek meklēti starpsubjektīvo attieksmju imperatīvi, lai pēc iespējas veiksmīgāk saskaņotu pretējos viedokļus, virzienus, mērķus. Ievērojamais vācu filozofs Karls Jaspers saka, ka notikumu gaita atkarīga no tā, kādus tikumiskus principus ņemsim vērā praksē, kādi ir mūsu dzīves nosacījumi, ko mēs mīlam (Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 227, 228).

Nozaru, lietišķā ētika strauji attīstās mūsdienās. Aizvien lielāka nepieciešamība ir pēc ekoloģiskās ētikas, attīstās arī uzņēmējdarbības (biznesa) ētika. Tikai pēdējos 90. gados Latvijā parādījušies dažādu nozaru ētikas kodeksi (žurnālistu, psihologu, valsts pārvaldes darbinieku, ārstu, Valsts ieņēmuma dienesta darbinieku, grāmatvežu utt.). Svarīgu nozīmi iegūst zinātnieku ētika sakarā ar izgudrojumiem, kuru sekas var būt neprognozējamas (klonēšana u. c.). Liela loma ir sociālajai, politiskajai, tieslietu, mākslas darbinieku ētikai, kura saskaras ar aizvien sarežģītākām morāles problēmām.

Dzīvesmākslas ētika ir vairāk izteikta kā individuālās, personiskās dzīves ētika ar personisko atbildību par savas dzīves veidošanu, it sevišķi tādu lēmumu pieņemšanu, kas būtiski ietekmē visu dzīvi. Tā ir māka dzīvot un sadzīvot, māka būt brīvam, veicinot citu brīvu attīstību, tā ir prasme veidot cilvēcisku izvēli, nodzīvot jēgpilnu dzīvi.

Ētiku pēc izziņas interesēm iedala deskriptīvā, normatīvā ētikā un metaētikā.

Deskriptīvā (angļu val. *descriptive* – aprakstošs) jeb empīriskā ētika pēta daudzveidīgās morāles un tikumu parādības dažādās grupās, institūcijās un kultūrās. Tiek analizēti praktizējamie paradumi, tikumi, tradīcijas, sabiedrībā realizējamās normas, tikumiskā uzvedība. Tā ir cilvēku empīrisko attiecību teorija. Šie pētījumi saistīti ar vēsturi, etnogrāfiju, psiholoģiju, socioloģiju, bet mazāk ar filozofiju.

Normatīvā ētika meklē augstākos principus, vērtības, uz kurām pamatojoties veidojas morālās normas, baušļi, aizliegumi. No morālās jābūtības

skatījuma tiek kritiski vērtēta dzīves īstenība. Atkarībā no tā, kādus principus, jābūtības un augstākos labumus akcentē, normatīvo ētiku iedala dažādos virzienos – teoloģiskā normatīvā ētika, utilitārisma, egoistiskā, deontoloģiskā u. c. ētikas. Filozofiskās problēmas ir noteicošas, raksturojot normatīvo ētiku. Ētika ir kā filozofiska teorija par patiesu, īstu dzīvi un darbību.

Metaētika ir vairāki virzieni: a) ētikas vispārējā metodoloģija, gnozeoloģija un loģika, kas ir normatīvās ētikas pamatā. Metaētika ir kā ievads (propedeutika), lai varētu pāriet uz sarežģītākiem un ar ētiku tiešāk saistītiem jautājumiem. I. Kanta mācībā ētikas uzdevums ir vistiešākā veidā atbildēt uz jautājumu *Kas man jādara?* To ir grūti izdarīt, ja nerisinām arī pārējos jautājumus (*Kas man jāzina?*, *Uz ko es drīkstu cerēt?* un *Kas ir cilvēks?*);

b) morāles valodas, jēdzienu (*labais, pienākums, sirdsapziņa* u. tml.) analīze. Te sevišķa nozīme ir lingvistiskai ētikai.

Tātad, izzinot morālās parādības ar deskriptīvās, empīriskās ētikas palīdzību, analizējam esošos, reālos tikumus un to vispārinājumus, ar normatīvo ētiku pētām morālo jābūtību, bet ar metaētiku – meklējam to saistību, kas ir aiz ētikas, t. i., zināms priekšnosacījums ētikas pētījumiem, morāles jēdzienu izpratnei.

Ētiku iedala arī dažādos virzienos atkarībā no izvirzītajiem *pamatjautājumiem, pamatvērtībām*.

Tikumu ētikā noteicošā ir paša cilvēka personība, tā raksturs, īpašības. Tiek meklēti pamattikumi, kas galvenokārt nosaka cilvēku un sabiedrības morālo dzīvi. Tikumu ētikā it īpaši uzsvērti ir Platona formulētie četri pamattikumi:

- ✓ gudrība,
- ✓ drosmē,
- ✓ mērenība (atturība, sātība),
- ✓ taisnība.

Aristotelis tikumību raksturoja kā visaugstāko kvalitāti, kuras sasniegšanai nepieciešama visa dzīve (Aristotelis. Nikomaha ētika. – R., 1985. – 40. lpp.). *"Tikumība ir noturīgāka par zināšanām, tai ir ilgāka un lielāka stabilitāte."* (Turpat, 41. lpp.) Aristotelis tikumu mācību cieši saista ar laimi kā augstāko vērtību, kā noteiktu dvēseles aktivitāti, kuras dēļ mēs darām visu pārējo un kurā izpaužas vispilnīgākā tikumība. (Turpat, 44. lpp.) *"Gudrība, saprašana un praktiskā gudrība ir dianoētiskie tikumi; devīgums, saprātīga mērenība – rakstura tikumi (ētiskie)."* (Turpat, 46. lpp.) Tikumiskai rīcībai nepieciešama paša darītāja tikumība, un tā rodas tur, kur pastāv lielas grūtības (turpat, 51. lpp.). Tātad tikumi kā dvēseles aktivitāte virza uz pilnību, uz laimi, un tikumi ir arī kā vidējais starp divām kļūdām, diviem netikumiem (drošsirdība – starp glēvulību un pārgalvību, devīgums – starp skopulību un izšķērdību).

Kristietības mācībā sevišķi uzsvērti trīs teoloģiskie jeb dievišķie tikumi (arī principi, pamatvērtības): ticība, cerība, mīlestība. Tos papildina tikumi, kas ir septiņu galveno grēku pretstats:

- ✓ pazemība pretstatā lepnībai,
- ✓ devība pretstatā mantkārībai,
- ✓ šķīstība pretstatā nešķīstībai,
- ✓ žēlsirdība pretstatā skaudībai,
- ✓ sātība pretstatā negausībai,
- ✓ lēnprātība pretstatā dusmām,
- ✓ cītība pretstatā kūtrībai.

A. Dantes "Dievišķajā komēdijā" (kāpjot Šķīstītavas kalnā, ir jānomazgā septiņas rētas savā dvēselē – septiņi nāves grēki, balstoties uz trim svētajiem tikumiem – ticību, cerību, mīlestību, tie domas sijās, lai gaismai asi-nātu skatu), redzot kā četras zvaigznes zaigojam gudrības, drošsirdības, mērenības un taisnīguma tikumus un uzklausot aicinājumu un brīdinājumu:

*Jūs esat dzimuši, lai augšup tiektos,
bet krit pat vēsmā cerība jums zaļā.*

(Dante A. Dievišķā komēdija. – R., 1994. – 224. lpp.)

Izjūtams ir Dantes izmisums par to, ka tikumi, ko rada sirdsapziņa, zemes dzīvē tiek izsmieti, pār tiem līst indes lietus, ka, "ēsmu ķerdami, jūs āķi rijat". (Turpat, 234., 235. lpp.) Ellē un Šķīstītavā Dantes pavadoņa Vergillija aicinājums ir, lai paša griba kļūst par pavadoni un atbildes ikviens spēj smelt pats no sevis. (Turpat, 297. lpp.)

Hēdonisma ētikā (grieķu val. *hedonē* – bauda) par svarīgāko uzskata to, ka cilvēkiem jāmaca baudīt dzīvi, tvert mirkli, lai, kā Epikūrs norāda, to neatliktu aizvien uz vēlāku laiku, lai nenomirtu, īsti nedzīvojis. Bauda un apmierinātība hēdonisma ētikā kļūst par cilvēku darbības pamatmotīvu, galveno virzītājspēku, uzvedības kritēriju un dzīves vērtību. Hēdonisms gan praksē, gan teorijā nereti parādās kā pretdarbība liekulīgai garīgo vērtību pielūgsmei, moralizēšanai, pārspīlētam askētismam, miesas un dabas nicinājumam, sausam un formālam pienākumam, tagadnes pārvēršanai par nākotnes upuri. Bet hēdonisma mācība arī visbiežāk kalpo par attaisnojošu argumentu rakstura vājumam, nespējai pretoties tiem dzīves kārdinājumiem, kas cilvēku nereti pārvērš baudu vergā.

Hēdonismam ir dažādi virzieni, atzari. Hēdonisma mācības dibinātājs Aristips ir gan mācījies pie Sokrata, gan arī kādu laiku dzīvojis tirāna Dionisija I pilī. Aristips negribēja būt kādas valsts pilsonis, viņam tīkamāk bija būt svešzemniekam, ieceļotājam. Baudu viņš uzskatīja par dzīves mērķi, īstenodams šo uzskatu arī praksē. Viņš pielūdza tikai paša baudu un fizisko apmierinātību. Pēc Aristipa uzskata, laime veidojoties no daudzām pārejošām apmierinātībām. Nekas, arī tikumi un normas, nevarot traucēt baudīt dzīvi, likt atteikties no tīkamā.

Hēdonistu pretinieki jautā: "Vai ir tikumiski baudīt dzīvi, ja visapkārt valda nelaiimes, izmisums, epidēmijas, kari?" Radies pat nosaukums *dzīres mēra laikā*.

Radikālais hēdonisms atzīst maksimālo baudu, visu vēlēšanos, vajadzību apmierinājumu, maksimālu brīvību, tiesības. Bet uz kā rēķina? Kādas sekas rada šāda dzīve? Jau Aristotelis brīdināja no baudu galējībām: "*Visus zināmā mērā iepriecē ēdiens, vīns, mīlas prieki, bet ne jau vienmēr tā, kā vajag. Pilnīgi pretēji tas ir attiecībā uz ciešanām: nekrietns cilvēks izvairās nevis no pārmērībām, bet no ciešanām vispār. Tikai tam, kurš baudās tiecas pēc pārmērības, nespēja nodoties pārmērībai jau ir ciešanas.*" (Aristotelis. Nikomaha ētika, 157. lpp.)

Cits sens hēdonisma virziens ir epikūriešu skola ar eidemonisma iezīmēm. Garīgā apmierinātība, bauda tiek nostādīta vai nu līdzās, vai pat pāri fiziskai apmierinātībai. Ķermenis gūst baudu tikai no tagadnes, gars – arī no pagātnes un nākotnes. Citu cilvēku apmierinātība ir tikpat nepieciešama kā paša, jo pastāv apmierinātības savstarpējā saistība starp cilvēkiem. Ne katru vēlēšanos, baudu jācenšas apmierināt. Jāprot izvēlēties, jāredz, kādi līdzekļi jāizvēlas, lai cilvēks būtu ne tikai apmierināts, bet arī taisnīgs un tikumīgs. Epikūra mācībā augstu tiek vērtēta draudzība, mērena, veselīga bauda, kurai neseko nelaime vai kura nerada nelaimi. Epikūrs vērsas pret nedabiskām, satraukumu un postu nesošām baudām. Epikūrs apgalvo: "(..) kad mēs runājam, ka apmierinātība ir galamērķis, ar to mēs nedomājam izvirtuļu apmierinātību. (..) nevar dzīvot patīkami, nedzīvojot saprātīgi, tikumiski un taisnīgi, un otrādi, nevar dzīvot saprātīgi, tikumiski un taisnīgi, nedzīvojot patīkami. (..) nekrietnie cilvēki, jo laimīgāki ir, jo vairāk sev kaitē." (Антология мировой философии. – М., 1969. – Т. 1, ч. 1. – С. 357, 359) Epikūra mācībai ir zināma līdzība ar Zentas Mauriņas uzskatiem, lai gan viņu dzīvi šķir 23 gadsimti. Abi bija slimi, pārdzīvoja ikdienas ciešanas, bet abi sludināja prieku, mācīja dzīvot pilnasinīgu dzīvi.

Gan praksē, gan teorijā hēdonisms sevišķi uzplauka XVIII gadsimta aristokrātiskajā sabiedrības daļā. XVIII gadsimta četrdesmitajos gados Francijā tiek nodibināts Laimes ordenis kā sava veida hēdoniska organizācija. Ir arī Momenta Sabiedrība, Ceremoniju lenaidnieku Līga, kas savus biedrus skubina nekautrēties baudīt dzīvi. Askētisms tiek noraidīts jebkādās tās formās, tāpat kā skumju un ciešanu filozofija. Vācuzinātnieka, rakstnieka un politiskā darbinieka Eduarda Fuksa "*Ilustrētā tikumu vēsture*" trijos sējumos dod plašu ieskatu par dzīves baudām un neremdināmām kaislībām no renesanses laikiem līdz 19. gadsimtam. Arī melngalvju – neprecēto ārzemju tirgotāju organizācijām Rīgā un vairākās Baltijas viduslaiku pilsētās nebija svešs hēdonisms.

Hēdonismam var būt visdažādākie virzieni – gan tādi, kuru noteicošā atziņa ir *pēc mums kaut vai ūdensplūdi*, gan tādi, kas sludina baudu saprātīgu apjēgumu, saistot miesiskās baudas ar garīgām, ar utilitāriem mērķiem, zināmu altruismu. Reliģiskais hēdonisms meklē baudu ticībā Dievam.

Utilitārisma mācībā hēdonisma teorija iegūst pilnīgāku veidu, kad baudas un arī laimes princips tiek apvienots ar *derīguma* principu. XVIII gs. beigu–XIX gs. sākuma angļu filozofs Džeremijs Bentems derīgumu uzskatīja par uzvedības pamatnormu, mērķi un laimes pamatu. Darbībai jānotiek, apzinoties,

kādus labumus un zaudējumus izraisa dažāda rīcība, kādas baudas un sāpes tā rada, nosakot sava veida mērvienības: intensitāti, ilgumu, noteiktību, tuvumu, auglību, tīrību un apjomu. Bentems ar savu *laimes aritmētiku* cer morāles problēmas atrisināt, izmantojot racionālus aprēķinus, balstoties uz kvantitatīvo metodi. Par morāles mērķi kļūst popularitāti iemantojusi formula – *pēc iespējas lielāku laimi, labumu lielākam cilvēku skaitam*.

Bentema mācības turpinātājs Džons Stjuarts Mills centās papildināt utilitārisma mācību, meklējot kvalitatīvās metodes pielietojumu, personīgās laimes principu saistot ar solidaritātes principu un visu cilvēku interešu saskaņošanu. Mills saka, ka labāk būt neapmierinātam Sokratam nekā apmierinātai cūkai. Utilitārisma galvenais ir darbības sekas, rezultāti zināmā kopvērtumā, nevis motīvi. Ragnars Holte norāda uz utilitārisma ētikas lielo ietekmi arī mūsdienās, norādot, ka tā tiecas samazināt un atvieglot ciešanas, tuvinās galvenajai Akvīnas Toma ētikas normai – *dari labu un izvairies no ļauna* – un saistīta ar cilvēku galveno vajadzību apmierināšanu un liberālisma teoriju (Mills ir viens no Jauno laiku politiskā liberālisma pamatlicējiem). Tās attīstību sekmēja racionālās un zinātniskās prasības, tā saskanēja ar Ādama Smita formulēto liberālo ekonomikas teoriju un joprojām nav pretrunā ar brīvā tirgus teorijām (Holte R. Kur sakņojas morāle? // *Ētikas dimensijas*. Ievads mūsdienu kristīgajā ētikā. – R., 1997. – 41.– 45. lpp.).

Eidemonisms (grieķu val. – *eudaimonia* – svētlaime, laime) par dzīves augstāko labumu, tikumības kritēriju uzlūko laimi. Tātad tas, kas nerūpējas par laimi, nav īsti tikumisks. Eidemonisma pārstāvji uzskata, ka laime neveidojas tikai no baudu, apmierinātību, derīguma summas, kā to parasti sludina hēdonisti, bet gan ir *kā pozitīva dzīves bilance, kā apmierinātība ar dzīvi kopumā, kā dzīves pilnības izjūta*.

Eidemonisma mācībās tiek meklēti cilvēku dzīves augstākie labumi galvenokārt kā laimes veidotāji un stiprinātāji. Eidemonisti norāda uz apmierinātības un neapmierinātības sarežģītām attiecībām. Neapmierinātība var kalpot arī kā cilvēku aktivizētāja, virzītāja preti lielākai pilnībai un laimei. Laime veidojas apmierinātības un neapmierinātības, mirkļa un ilgāka laika posma, miesisko un garīgo vajadzību risinājuma procesā. Eidemonisms cenšas pārvarēt hēdonisma vienpusību, mudina tvert dzīvi lielākā daudzveidībā un plašākā skatījumā. Kas pagātnē sagādājis vilšanos, izmisumu, sāpes, par to var dažkārt pasmaidīt vēlāk. Grūtību pārvarēšana jau arī stiprina laimes kā dzīves pilnības izjūtu.

Bet... vai pozitīvo dzīves bilanci gan personības, gan tautas un visas cilvēces dzīvē veido tikai laime? Vai laimīgs cilvēks un laimīga sabiedrība ir tas augstākais un ētiski ideālākais mērķis, pēc kā mums jātiecas? Vai, īstenojot tieksmes pēc apmierinātības, prieka un laimes, iespējams sabiedrību veidot tikumiskāku?

Kristiešu teologs Augustīns (354–430) uzskatīja, ka cilvēki vislielāko apmierinājumu rod nepaklausībā, draiskulībā, kuras tikai pirmajā mirklī šķiet nevainīgas, bet īstenībā nostiprina cilvēkā mīlestību uz grēku, tieksmi pēc

saldi indīgas barības. Laime, pēc Augustīna, nav visu vēlēšanos apmierināšana, bet tikai tādu, kas virzītas uz cilvēka cieņai atbilstošu, augstākā morālā labuma mērķi. Tāpēc sava miesa cilvēkam jāmiļ ne paša ķermeņa, bet veselības dēļ, lai miesas kaites netraucētu pilnveidot savu dvēseli un veikt labus darbus. Augustīns uzskata, ka cilvēkam nav cita cēloņa filozofēt kā vien laimes iegūšana.

XVII gadsimtā Dekarts, Spinoza un Leibnics laimi saprata kā pilnību (līdzība ar Aristoteli), kā augstāko vērtību apgūšanu, saistot antīko laimes izpratni ar Jaunajiem laikiem. Bet Jaunie laiki nāk ar kardinālu pavērsienu laimes izpratnē – laime kļūst par *subjektīvu* jēdzienu, tā ir apmierinātības izjūta, nevis labumu gūšanā. Šī virziena iezīme ir raksturīga jau Dēmokritam.

Subjektīvā laimes izpratne ieņem nozīmīgu vietu arī mūsdienās. Cilvēki vingrinās pašsuģestijas mākslā, dažkārt pat lieto narkotiskas un toksiskas vielas, lai radītu iekšējā komforta izjūtu, neskatoties uz ārējo apstākļu ne-labvēlību. Tādējādi tiek atjaunota hēdonistiskā attieksme, kad apmierinātība un bauda pielīdzināta laimei.

XIX un XX gadsimtā turpinās strīds par to, kā sasniegt laimi. I. Kanta un citu filozofu uzskati, ka laime sasniedzama ar saprātīgu un tikumisku dzīvi, daudzus neapmierina. Zināmu ietekmi atstāj Hēgeļa nostādne, ka laimes periodi ir tukšas lappuses, ka pasaules vēsture nav laimes arēna. Vilšanās laime saistāma ar vilšanos personīgā un sociālajā dzīvē, kurā nēreti arī jaunajam paveras iespējas pa laikam triumfēt. Niče runā par jaunajiem, kuriem ir priekšrocības panākumu gūšanā un kuri ir laimīgi.

XX gadsimtā, atrodoties globālas katastrofas, civilizācijas pašiznīcības iespējas priekšā, atjaunojas teorētiska interese par laimi visdažādākos aspektos (par to būs runa atsevišķā lekcijā).

Deontoloģiskā ētika (grieķu val. *deon* (*deontos*) – vajadzīgais, nepieciešamais, pienākums). Pazīstama ir deontoloģiskā loģika, ko sauc arī par normu loģiku. Tās autors ir pieminētais Bentems. Šī normu loģika analizē arī tādus jautājumus kā aizlieguma un atļautības dažādas pakāpes. Vai atļauts ir viss, ko neaizliedz likums?

Deontoloģiskās jeb *pienākumu* ētikas viens no ievērojamākiem pārstāvjiem ir vācu filozofs Imanuels Kants (1724–1804). Gadsimtiem ilgo hēdonisma un eidemonisma tradīciju Kants pakļauj kritikai. Īsta, tikumiska laime, pēc Kanta, ir pienākuma izpildes sekas. Tieši pienākumā iekļaujas nepieciešamība palīdzēt citiem kļūt laimīgiem. "Laime," saka Kants, "var būt *objektīvs praktisks likums tikai tad, ja es tajā ietveru arī citu cilvēku laimi.*" (Kants I. Praktiskā prāta kritika. – R., 1988. – 63. lpp.)

Kants uzskata, ka cilvēka dabai ir neatņemama vēlēšanās pašai būt laimīgai. Laimi Kants cieši saista ar dabu, empīriskiem mērķiem, kuriem nav iespējams kopsaucējs, noteikts princips. Šī dzīves tīkamības apziņa, kas uzstājas kā laime, ir patvaļības un patmīlības princips. Šajās dzīves tīkamības alkās cilvēks tikai jautā, cik daudz un cik lielus iepriecinājumus dzīve viņam sagādās iespējami ilgāku laiku.

I. Kants izvirza uzdevumu atšķirt laimes mācību no tikumu mācības: "(..) laime un tikumība ir divi specifiski pilnīgi dažādi augstākā labuma elementi (..) Taču šī laimes principa atšķiršana no tikumības principa tāpēc jau tūlīt nav šo principu pretstatīšana. (..)" (Turpat, 118., 136. lpp.)

Eidemonisma ētika pamatos ir laimes mācības ētika; utilitārisma ētika to saista ar praktisko derīgumu, bet Kanta ētika neizvirza sev uzdevumu mācīt kļūt laimīgam, bet gan mācīt būt brīvam un izpildīt pienākumu.

Kants apstrīd apgalvojumu, ka laime ir pirmais un pēdējais dabas mērķis. Daba nemīl kaut kur apstāties un nebūt nepadara cilvēku par savu mīluli. Tā to tikpat maz saudzē kā jebkuru citu dzīvu būtni. Laimi paši cilvēki, nevis daba, izvirza par savu pēdējo subjektīvo mērķi. Tikai cilvēks kā morāla būtne var kļūt par radīšanas augstāko objektīvo mērķi. Arī empīrisko dzīvi nav iespējams tā saskaņot, ka tā atbilstu vistīkamākajam cilvēku stāvoklim. (Sk.: Кант И. Соч. – М., 1966. – Т. 5. – С. 462–470)

Šķiet, I. Kants saprata, ka panākt absolūtu, ideālu laimes un apmierinātības stāvokli ir pat bīstami. Kants saka: "Būt dzīvē (absolūti) apmierinātam – tā ir bezdarbīga miera iezīme un visu rosinājumu izbeigšanās vai sajūtu un ar tām saistītās darbības notrulināšanās. (..) Daba padarīja ciešanas par cilvēka darbības stimulu, neizbēgami virzot viņu vienmēr uz kaut ko labāku. (..)" (Кант И. Соч. – М., 1966. – Т. 6. – С. 477)

I. Kants brīdināja, ka laime var nogalināt morāli. Katras morāles klusā nāve iestājas, ja brīvības principa, pienākuma vietā tiek ņemts laimes (eidemonijas) princips. Laime kļūst par augstāko labumu tikai tad, ja tā ir tikumiska laime, ja tajā ietverta citu laime un brīvība. I. Kants aicina rūpēties par citu laimi un paša pilnību, prasa godīgumu katrā rīcībā, tikai tad var kļūt laimes cienīgs. Būt tādām ir tikumiskais likums. I. Kants saka: "(..) dari to, ar ko tu kļūsti cienīgs būt laimīgs." (Kants I. Tīrā prāta kritika. – R., 1934. – 2. sēj. – 189. lpp.). Kants paskaidro, ka "morāle (..) nav mācība par to, kā mums jādara sevi laimīgu, bet gan (mācība par to), kā mums jākļūst laimes cienīgiem". (Kants I. Praktiskā prāta kritika. – R., 1998. – 152. lpp.)

Deontoloģija risina jautājumu vispirms jau par pienākumu un tiesību līdzsvarojumu. Pārāk akcentētas tiesības bez pienākumiem grauj demokrātijas un morāles pamatus. Vienu tiesības, piemēram, pensionāru nodrošinājums, nevar tikt īstenotas bez citu pienākumu izpildes, piemēram, nodokļu samaksas.

Kants ar pienākuma un brīvās gribas palīdzību veido autonomo ētiku, kas ir aicinājums cilvēkam noteikt pašam savu rīcību. Lai spētu pats būt noteicējs, lai īstenotos brīvība, personības autonomija, autonomā morāle, ir jābūt patiesam, universālam, nepieciešamam. Kā budisma mācībā cilvēkam ir jāizlaužas no mūžīgās pārdzimšanas dzīves rata, tā I. Kanta mācība skubina izlauzties ārpus determinācijas ietvariem, veidot jābūtības pasauli, kas tieši neizriet no īstenības. Kants aicina: "Rikojies tā, lai tavas gribas maksima vienmēr vienlaikus varētu noderēt par vispārējas likumdošanas principu." (Turpat, 59. lpp.) Morālais likums cilvēkam ir imperatīvs, kas pavēl kategoriski, jo tas ir absolūts, svēts, pirmtēls, kuram var tuvoties bezgalīgi.

Pienākums neiztiek bez iekšējas piespiešanas (sk. turpat, 61. lpp.). Šī doma sasaucas ar Zigmunda Freida teikto: "*Vienu dvēseles progresu piemēru mēs varam minēt. Mūsu attīstība norisinās tādā virzienā, ka ārējais spaidis pakāpeniski kļūst iekšējs, – savos baušļos to uzņem īpaša dvēseles instance cilvēka Virs-Es. (..) Šī Virs-Es nostiprināšanās ir ārkārtīgi svarīgs kultūras psiholoģiskais ieguvums.*" (Freids Z. Ideju patents. Atziņas. – R., 1998. – 22.–23. lpp.) I. Kants aicina cilvēkus būt pilnīgiem, pacelties pāri sev pašam, vienmēr un visā kļūt labākiem.

Pienākumu ētikai ir ne mazums kritizētāju. F. Nīče uzticību pienākumam raksturo kā pūļa lietu, eksistēšanu citu dēļ – kā komiskāko no visām komēdijām. Citi, kas tuvāk iepazīnušies ar totalitāro režīmu pētījumiem, konstatē, ka tieši tie balstās uz pienākuma ideju. Piebildsim, ka jau G. Hēgelis pienākumu izvirzīja tikai brīvajam cilvēkam, bet I. Kants ar pienākuma palīdzību centās veidot autonomu, brīvas gribas personību, pārnesot atbildības smaguma centru uz pašu personību kā subjektu, kā mērķi, nevis kā manipulācijai pakļautu objektu. I. Kants ir sacījis: "*Gala mērķis nav nekas cits kā pilnīgais cilvēka uzdevums, un filozofija, kas viņu pētī, saucas morāle.*" (Kants I. Tirā prāta kritika. – R., 1934. – 2. sēj. – 216. lpp.) I. Kants meklē kategorisko beznosacījumu sintēzi pašā subjektā.

Teoloģiskā ētika ieņem ne tikai nozīmīgu, bet atsevišķos vēstures posmos, piemēram, viduslaikos, pat vadošo lomu. Teoloģiskajā ētikā ietverti visdažādāko reliģisko mācību ētiskie uzskati, bet Eiropas kultūrā visizteiktākā ir kristietības ētika, kas savu ietekmi atstājusi arī uz laicīgo ētiku. Cilvēku darbības morālā kvalitāte kristietībā saistīta ar atbilstību Dieva gribai, Dieva un tā mācekļu noteiktām mācībām. Dievs personificē labo, ideālu absolūtā noteiksmē. Teoloģiskā ētika aplūko Dieva jēdziena nozīmi ētikā – vai ētika bez Dieva vispār ir iespējama. Dievs ir kā maksimāli iespējamā esamība, kā morālo gala konsekvencu īstenojums. Par kristietības ētiku ir ļoti plaša literatūra. Kārlis Kundziņš akcentē trīs galvenās idejas, kas nosaka kristietības būtību: 1) visaptveroša Dieva valsts (valdīšanas) ideja; 2) *agapes*, t. i., svētās, sevi ziedojošās mīlestības ideja; 3) atdzimšanas, respektīvi, augšāmcelšanās un apskaidrotās dzīves ideja (Reliģiski filozofiski raksti. – R.: Filoz. un sociol. institūts, 1997. – 6. sēj. – 18. lpp.).

II. Morāles specifika

Morāles specifiku "tīrā veidā" var noteikt tikai teorētiski. To centies veikt I. Kants, atsakoties no empīriskās dzīves, risinot ētikas jautājumus un pievēršot uzmanību jābūtībai, pienākumam un brīvajai gribai.

Ikdienas dzīvē tikumība saistīta ar ekonomiskiem, politiskiem, tiesiskiem jautājumiem, ar estētiskām problēmām un ikdienas rūpēm, kuras grūti diferencēti sakārtot pa nozaru plauktiņiem, aplūkot pēc loģikas stingrām prasībām. Ikdienā ir gan melnbaltais labā un jaunā pretnostatījums, dažkārt pat nežēlīgi ass, gan arī to daudzkrāsains sajaukums ar skaisto, neglīto, derīgo, nederīgo, kur labais situatīvā skatījumā var šķīst nepraktisks, karjerai neizdevīgs, bet stratēģiski var kļūt par "būt vai nebūt" hamletisko jautājumu.

Nosacīti aplūkosim morāles specifikas sešas raksturīgas iezīmes, kas nebūt neizsmel visu īpašo raksturojumu. Specifikas raksturojumu turpināsim arī tēmā "*Ētika pareizas uzvedības meklējumos*" (*Morāles funkcijas*).

1. MORĀLES ĪPATNĪBAS SASKARSMĒ AR SABIEDRĪBU UN DABU

Morāle praksē nepastāv tīrā veidā. Tiesa, grūti ir izdalīt vispār kaut ko "tīru" (politikā, estētikā, tiesībās, ekonomikā), tomēr morāle nav tik tieši tverama. Tā atrodas sarežģītā saistībā ar citām parādībām gan kā to aspekts, gan papildinājums, gan motivējums un vērtējums. Ētisko aspektu nereti nākas it kā izšķetināt no daudzo parādību pinuma. Morāle gan īpatni nošķirta no citām parādībām, gan arī saistīta ar tām. Svarīgi ir pētīt šo "pieslēgšanos" un "atslēgšanos", kā tā rodas un gaist. Neapgaismotā istabā mēs neredzam priekšmetus. Kad mēs iededzam gaismu, priekšmeti kļūst redzami, jo gaismā ir saskatāmas arī ēnas un kontrasti.

Vispirms jau morāle ir īpatnēji saistīta ar cilvēku tradicionālajiem darbības veidiem:

- ✓ spēli, rotaļu;
- ✓ izziņu, mācību procesu;
- ✓ tiešo darbu;
- ✓ saskarsmi, cilvēku attiecībām, komunikāciju.

Ētikas pētīšanas objekts ir vistiešāk saistīts ar saskarsmi, un atbilstoši tai parasti tiek aplūkota arī spēle, mācības un darbs. Pēdējā laikā filozofijā

iezīmējas zināma pāreja no apziņas un subjekta filozofijas uz intersubjektīvo komunikatīvo filozofiju, tuvinot to ētikai, it sevišķi atbildībai par cilvēku attiecībām. Sakarā ar ekoloģiskās krīzes situāciju saskarsmes morālā sfēra tiek paplašināta līdz attiecībām ar dabu, Visumu, bet reliģiskajās mācībās tradicionāli – ar Dievu. (Piebildīsim, ka psihoanalīzē kā būtiskākos darbības veidus izdala sapņošanu, agresiju un seksualitāti.)

Kādām cilvēku attiecībām piemīt izteiktākas morālās iezīmes? Tā ir paš-aizliedzīga, nesavtīga rīcība, kas parasti saistīta ar iejūtību, līdzcietību un solidaritāti. Tā ir laba darišanas nesavtība pretstatā savtīgumam, nenovīdībai, kas veido labā pretstata – jaunā iezīmi. Nesavtīgums var būt arī kādas antisociālas, amorāli virzītas grupas ietvaros (fašistu, staļiniešu nesavtīga kalpošana noteiktiem elkiem, izteikts noteiktu grupu, sociālo slāņu savtīgums, sātaniskais entuziasms). Tirāniskie režīmi aicināja uz nesavtīgu rīcību, lai īstenotu savus savtīgos mērķus, nežēlīgi iznīcinātu savu pretinieku.

2. MORĀLES JĀBŪTĪBAS, IMPERATĪVĀ DABA UN ATTIEKSME PRET ĪSTENĪBU

Morālei ir jābūtības, imperatīvā daba. Morāle nekad neapmierinās ar sasniegto. Visa ētikas un tikumības attīstības vēsture ir morālās sfēras vienas būtiskas pretrunas nepārtraukts risinājums – dzīves īstenības un jābūtības attiecību saskaņošana. Šī pretruna rada un uztur gara spraigumu. Cilvēkam vienmēr ir iespējas sevi salīdzināt gan ar pašas īstenības pagātnes un tagadnes labākiem piemēriem, paraugiem, gan ar tām mūžīgām, vispārcilvēciskām prasībām, kas nekad pilnā mērā nav atrisināmas, bet pastāv kā mūžīgā aktualitāte, kura katrai paaudzei un katram cilvēkam radoši un neizsmeļamā variantu iespēju daudzveidībā ir jārisina. Tev jābūt labākam, pilnīgākam, taisnīgākam, patiesākam, godīgākam, nekā tu esi, neskatoties uz augstumiem, ko esi sasniedzis. Bībelē glābiņš paradoksāli solīts tam, kurš jūtas grēcīgs. Kāpēc ne tam, kurš sevi uzskata par tik labu, ka labāks vairs nevar būt? Grēcīguma, vainas, sirdsapziņas moku izjūta jau pastāv apziņā, ka ir kaut kas labāks, augstāks par manu rīcību. Morāles dzīvīgums un radošais raksturs izpaužas, līdzās pastāvot cilvēka laicīgam un mūžīguma prasībai, galīgajam bezgalīgajā.

Tas, ka cilvēkam aizvien paliek kaut kas neīstenots, neskatoties uz visām pūlēm, ka paliek vēl kaut kas aiz realitātes horizontiem, neļauj padoties slinkumam, uztur zināmu romantisku noskaņu, cerību. Ne velti Jānim Porukam "Nebijušais" bija kā sava veida ideāls. Iedomāsimies, kāda būtu mūsu dzīve, ja visi mūsu nodomi, vēlmes īstenotos! Iedomāsimies pasauli, kurā jau viss sasniegts! Kāpēc viens no Senās Grieķijas gudrākajiem cilvēkiem – Sokrats ir teicis, ka vienīgais, ko zinu, ir tas, ka neko nezinu? Kāpēc Fausts ir gatavs dvēseli pārdot velniņam, ja apmierināts laiski dusēt

liktos, ja pats sevim iepatiktos, ja miesas baudījums veiktu garu, ja dzīve šķistu tik pilnīga un skaista, ka neko vairāk nevēlētos?

Grūtākais jau nav izvīrīt augstus ideālus, bet tos īstenot. Citādi var lūkoties mūžīgi augstā kalnā un nogrimt dziļā lejā. Esamības un jābūtības attiecības mūsdienās iegūst jaunu saasinājumu. Aizvien apdraudētāka kļūst pati esamība, reālā eksistence. Tāpēc jau morāles imperatīvā, jābūtības daba jāsaskaņo ar esamības aizsardzību, neļaujot tai aiziet nebūtībā, pārsvītrojot tūkstošu paaudžu jēgu.

Sabiedriskās dzīves esamība veidojas no dažādiem īstenības veidiem:

✓ īstenība Nr. 1 – realitāte, kāda tā objektīvi pastāv;

✓ īstenība Nr. 2 – masu komunikācijas līdzekļu, literatūras un mākslas attēlotā īstenība. Popularitāti iemanto arī t. s. virtuālā jeb šķietamā realitāte (viduslaiku latīņu val. – *virtualis*) – varbūtība (potenciālā, virsjutekliskā iespējamība), kas var parādīties vai kam jāparādās noteiktos apstākļos. Šai realitātei nākotnē būs milzīga nozīme. Gandrīz viss kļūst iespējams uzburtajā pasaulē – iejušanās vēsturiskajos laikmetos kā realitātē, pasaules apceļošana, atrodoties uz vietas. Tā ir spēja iztēloties sevi dažādos laikmetos, dažādās neticamās situācijās un vietās;

✓ īstenība Nr. 3 – katra atsevišķa cilvēka vai sociālās grupas, tautas īstenības redzējums, izjūta. To raksturo tas, kāds ir skatījuma horizonts, kādi aizspriedumi ietekmē realitātes vērtējumu, izjūtu, kādi ideāli un kāda spēja tos īstenot ir mums katram.

Nereti mēs novērtējam gan vēsturisko realitāti, gan mūsdienu dzīvi pēc masu komunikācijas līdzekļos sniegtām ziņām, redzētām filmām, nevis pēc īstenības oriģināla. Samākslotā īstenība spēj dažkārt vairāk ietekmēt jauno paaudzi nekā reālā īstenība. Sašķelta, ar psihozi slima personība var pazaudēt kontaktu ar realitāti, pazaudēt pielāgošanās, adaptācijas spējas.

Viens no XX gadsimta ievērojamākiem domātājiem Merabs Mamardašvili runā par to, cik grūti skatīt domas griezīgo skaidrību, kad tās saturs līdzinās "atkailinātam zobenam". "*Un vēl jo grūtāk mums atkailināt to, kā priekšā jau vairs nav nekādas atlaides, nekādu kompensāciju, nekādas atvainošanās, nekāda alibi. (..) Tad parasti tiek izgudroti rēgi, aizvietotāji, dubultnieki, kas līdzinās reālajai lietai. Tiek radīti pseidojautājumi, pseido-problēmas, pseidodomas, ko nevar atšķirt no patiesas domas.*" (Mamardašvili M. Domātprieks. – R., 1994. – 38., 39. lpp.) Mamardašvili saka: "*(..) cilvēka galvenā kaisle ir – būt, realizēties, notikt. Taču, ja nav attiecīgas formas un sākotnēja pārindividūāla pamata (filozofijā to sauc par mīlestību), tad cilvēks tiek atstumts vēsturiskas bezpalīdzības un eksplozīvas neiespējas sfērā.*" (Turpat, 155. lpp.)

Ekonomikas, politikas un tiesību sfērā cilvēki vēlas, lai izvīrītie mērķi tiktu īstenoti. Šai jābūtībai ir vairāk izteikts situatīvais raksturs. Te svarīgi ir izvīrīt un izpildīt prasību minimumu, kā īstenojums būtu pa spēkam katram. Ne velti tiesības dažkārt dēvē par morāles minimumu. Morālai jābūtībai,

tāpat kā reliģiskajām mācībām, nav griestu. Te cilvēks pārstāv sevī cilvēci. Laicīgā būtne cenšas īstenot kaut ko no mūžības uzdevuma, bet to ir iespējams veikt, nenoniecinojot ikdienas dzīvi un pūles.

3. MORĀLES AKSIOLÓGISKĀ DABA

Morālei ir izteikta aksioloģiskā daba (grieķu val. *axios* – vērtīgs, *logos* – mācība). Aksioloģija ir vērtību teorija. Morāle veido sabiedrības vērtību bāzi. Morāli no citām sabiedrības parādībām atšķir tās specifiskās vērtības. Ētikas pamatvērtības ir labais un tā pretstats – ļaunais, bet ekonomikā ir svarīga derīguma, peļņas vērtība, politikā – varas, tiesībās – likuma, estētikā – skaistuma vērtība. Morāles sfērā nozīmīgas ir arī pienākuma, atbildības, goda, cieņas, kauna, sirdsapziņas, laimes, dzīves jēgas un draudzības vērtības. Morālais aspekts ir izteikts arī tādām vērtībām, kas saista daudzas nozares, – taisnīgumam, mīlestībai, žēlsirdībai.

Morālo vērtību jautājumiem ētikas kursā ir ļoti nozīmīga vieta. Pasaulē aizvien redzamāku vietu ieņem vērtību izglītība un tiek izteiktas domas, ka nākotnē izglītošanai vērtību jautājumā skolās tiks ierādīta līdzīga loma kā dzimtajās valodas vai matemātikas mācīšanai.

Vērtības paver iespējas dziļāk ielūkoties mūsu dzīvē. Faktu līmenī mēs varam būt sausi objektīvi. Vispārīguma līmenī mēs meklējam likumsakarības, koncepcijas, veicam faktu atlasī. Vērtību līmenī mēs faktus, koncepcijas, likumus un normas saistām ar paša cilvēka attieksmi pret šīm parādībām. Tai pievienojas emocionālais pārdzīvojums, interese, personības iekšējā pasaule ar motīviem, pārliecību, ar subjekta izvēli – kam dot priekšroku, no kā atteikties. Ar vērtību palīdzību rodas iespējas pārvarēt atsvešinātību no ārējās pasaules, pārveidojot ārējās pasaules prasības, normas, faktus atlases un pārstrādes veidā iekšējā pasaulē, emocionālā saiknē ar pasauli.

4. PERSONĪBAS PATSTĀVĪBA. MORĀLĀ IZVĒLE UN MOTIVĀCIJA

Morāle pastāv un attīstās saistībā ar personības kā subjekta patstāvības attīstību. Centieni pārvērst cilvēku par manipulācijas objektu, par aklu pavēju izpildītāju reizē iezīmē centienus izskaust morāli. Jau Konfūcijs Senajā Ķīnā norādīja, ka morāles likums, kas atrodas ārpus cilvēka, nav morāles likums. Morāle tāpēc ir nesaraujami saistīta ar brīvību, zināmu personības autonomiju. Ekonomikas, politikas un tiesību sfērās diezgan spēcīgi izteikta tendence cilvēku pārvērst par ražošanas, varas, likumu, situāciju objektu, līdzekli savu noteiktu mērķu īstenošanai. Morāle ir kā pretspars, akcentējot

cilvēka kā mērķa, patības ideju. Cilvēka morālā patstāvība sevišķi saistāma ar brīvas izvēles iespēju un motivāciju. Tiklīdz cilvēkam paveras izvēles iespēja un viņš ir spējīgs par šo izvēli atbildēt, var runāt par morāles sfēru.

Morālā izvēle ir ne tikai noteikta rīcības veida izvēle, bet tā ir arī pašam sevis izvēle, atbildība par sevi kā personību, par savu godīgumu, taisnīgumu, patiesīgumu, savu attīstību. Izvēle ir pašnoteikšanās spēja. Sociālā dzīve pamatos veidojas no cilvēku izvēlēm. Dažkārt ētiku raksturo kā izvēles mācību.

Izvēlei ir visdažādākie veidi: heteronomā (ārējas ietekmes izvēle), stingri determinētā, autonomā, alternatīvā un bezalternatīvā (kad nav citas izvēles iespējas). Izvēles struktūru veido

- ✓ izvēles subjekts (cilvēks, ģimene, sociālā grupa, valsts);
- ✓ izvēles objekts (noteikts cilvēks, cilvēku grupa, priekšmetiskas vērtības);
- ✓ izvēles mērķi un līdzekļi (to atbilstība vai neatbilstība morālajām prasībām, vērtībām);
- ✓ izvēles norise (spontāna, prāta, aprēķinu, jūtu, piemēram, mīlestības vai naida);
- ✓ biežums (vienreizēja, regulāra, nepārtraukta, reta izvēle);
- ✓ laiks un vieta (savlaicīga, nesavlaicīga, atbilstoša vietai, laikam, apstākļiem);
- ✓ virzība (morāla, pozitīva, altruistiska, egoistiska, amorāla, nihilistiska);
- ✓ nozīme (personiska, sabiedriska, nozīmīga, maznozīmīga).

Personība, pati nespējama izvēlēties, parasti atrodas šaubu varā, zināmā personības sašķeltības, divvaldības stadijā. Nevēlēšanās pieņemt dzīvei nepieciešamu lēmumu ir pat raksturīga XX gadsimta satraucoša problēma. Neizlēmība var liecināt gan par personības vājumu, gan pārāk izteiktām šaubām par iespējamiem izvēles variantiem. Dažkārt neizlēmība saistīta ar novilcināšanas centieniem, gaidot iespēju realizēt citus variantus, dažkārt tās ir bailes riskēt.

Morālo izvēli atkarībā no morāles pamatvērtības, labā un ļaunā attiecību raksturojuma varam iedalīt trīs tipiskos veidos:

- ✓ izvēlē starp labo un ļauno;
- ✓ izvēlē starp labo un labo;
- ✓ izvēlē starp ļauno un ļauno.

Katram izvēles variantam ir īpašas problēmas, ko lielā mērā nosaka izvēles īpatnība – izvēloties kaut ko vienu, mēs esam spiesti atteikties no kaut kā cita. Izvēle vienlaikus ir arī atteikšanās. Šķiet, ka visvienkāršāk ir izvēlēties labo un atteikties no ļaunā. Bet dzīvē ir situācijas, kad par morāli nosodāmu rīcību tiek piesolīti dažādi labumi. Grēkam var būt emocionālā pievilcība un "aizliegtā" augļa saldums. Izvēle starp labo un labo nereti var būt psiholoģiski dramatiska, jo jāatsakās no kaut kā, dažkārt tikpat nozīmīga

labā (izvēle starp diviem saistošiem piedāvājumiem, divām mācību iestādēm, profesijām. Dažkārt pat apprecēšanās ir saistīta vienlaikus ar smagu atteikšanos no cita dārga cilvēka.). Morāli nomācoša, dažkārt pat traģiska ir izvēle starp ļau no un ļau no. Tā parasti ir mazākā ļaunuma izvēle, kad labā, pozitīvā izvēles varianta nav. (Kara laikā atsevišķa karavīra uzupurēšanās varēja glābt pat desmitiem citu dzīvību. Šoferim dažkārt nākas riskēt ar dzīvību, lai nesabrauktu kādu pēkšņi uz ceļa uzskrējušu bērnu.)

Ko darīt tad, ja priekšā krauja, bet aiz muguras vilki? Antīkās pasaules domātāji šīs situācijas risinājumam deva vienīgo padomu: "*Ko dari, to dari drīz!*"

Visbiežāk tomēr izvēlē nemaz tik skaidri neiezīmējas labais un ļaunais. Nereti sekas iepriekš ir grūti paredzamas. Ļaunais var uzstāties labdara maskā. Tāpēc jau izvēle parasti ir radošs process, kas prasa augstu atbildības pakāpi, un dažkārt jābalstās uz intuitīvu nojausmu. Morālā izvēle nereti rodas negaidīti, tā nāk ar daudziem nezināmiem, kuru noskaidrošanai nav laika. Ne katra palīdzība cilvēkam var dot pozitīvus rezultātus. Neprasīgi palīdzot cietušajam, var nodarīt lielu ļaunumu.

Ir izvēles, kas ir ētikas diskusijas objekts. Vai cilvēkam ir tiesības izvēlēties pašnāvību, vai ir tiesības izdarīt abortu, t. i., nogalināt dzīvību? Pamatprincipam vajadzētu būt *Tev nebūs nokaut*. Daudzas izvēles nav no mums atkarīgas, piemēram, bērni nevar izvēlēties ne savus vecākus, ne savu dzimteni. Spējā pieņemt lēmumu parādās māka atbrīvoties no pārmērīga haosa, sadrumstalotības, no brīvības, kas virza uz nenoteiktību, no brīvības pārvēršanās patvaļā. Patvaļa jau ir atrašanās situāciju varā, nespēja dzīvi organizēt, noteikt.

Izvēle ir cieši saistīta ar motivāciju. Visas cilvēka darbības varam iedalīt divos veidos: darbība kā operācija un darbība kā rīcība. Darbība kā operācija ir nemotivēta darbība, ko var veikt arī automāts. Tā prasa noteiktas tehniskas iemaņas (mašīnas remonts, gleznas piekāršana pie sienas utt.). Darbība kā rīcība ir motivēta darbība. Ar motivāciju izpaužas morāle. Motīvs rāda, *kāpēc es to daru*, kāpēc cilvēks palīdz cilvēkam, kāpēc skolēns vai students labi mācās, kāpēc strādnieks teicami strādā, kāpēc kaimiņš tā palīdz kaimiņienei, nevis kaimiņam, kādi motīvi liek doties laulības ostā. Vajadzības, intereses, vērtības un mērķi ir galvenie motivācijas sfēras veidotāji. Vienu un to pašu darbību var veikt, balstoties uz dažādiem motīviem. Mācīties var, lai dabūtu labākas atzīmes, lai iegūtu dzīvei vai izvēlētai profesijai nepieciešamas zināšanas, lai varētu palepoties ar savu gudrību utt.

Utilitārisma, pragmatisma ētikā svarīgāks ir darbības rezultāts, nevis motīvs. Austrumu ētikā sevišķa nozīme veltīta tam, ar kādām domām, izjūtām mēs tuvojamiem cilvēkiem. Tiesa, motīvus mēs varam slēpt. Ir grūti atklāt mūsu iekšējo pasauli. Bet agri vai vēlu motīvs parādās darbības rezultātā, it sevišķi kritiskās situācijās. Pie tam motīvs ietekmē mūsu labvēlīgo vai nelabvēlīgo "starojumu", mūsu dabiskumu vai samāksloto izlikšanos. Veidojas daudzveidīgas motivācijas teorijas. Ir motīvi, kas virzīti galvenokārt uz panākumu gūšanu, vieniem svarīga ir vara, citiem – saskarsme, cilvēku labvēlīga attieksme. Pētījumi rāda, ka nozīmīgas ir ne tikai profesionālās

iemaņas, bet arī morālā darba motivācija. Labi profesionāļi var būt arī korpumpētie, negodīgie darbinieki. Motivāciju ir grūti noteikt. Īsto *kāpēc* parasti atklāj draugiem, tiem, kuriem var uzticēties. Dažkārt cilvēkam savas rīcības motīvi nav īsti skaidri. Var būt arī nemotivētā darbība, arī bērnišķīgie, naīvie motīvi. Diezgan parasta parādība ir arī *post factum* – pēc notikuma izgudrotie motīvi, lai sevi attaisnotu par nepiedodamu kavējumu, par nelāgu vai muļķīgu rīcību. Motīviem ir milzīgs spēks, ko mēs bieži nenovērtējam, jo to īstā jēga nereti parādās ilgstošākā laika posmā. Labie motīvi, ja tie tiek īstenoti, ļauj cilvēkam būt atklātākam, brīvākam, atraisītākam, neveido plaisu starp nodomiem un darbiem. Taču labie motīvi var palikt tikai nodomu līmenī, ja pietrūkst gribasspēka, neatlaidības, drosmes, lai tos pārvērstu reālā faktā.

*"Ar labiem nodomiem ceļš nobruģēts uz eļļu..."
Kas teicis gan šos vārdus briesmīgos?
Labprāt es strīdētos un pierādītu – meli!
Bet dzīve bieži apliecina tos."*

(Sirmbārdis J. Saulstaru atslēgas. – R., 1968. – 63. lpp.)

Ja ieceres tiek īstenotas nemākulīgi, atrauti no profesionālās meistarības pilnveidošanas, no dziļas dzīves mākslas apguves un no personības attīstības, tās netiek realizētas.

5. INSTITUCIONĀLĀ UN NEINSTITUCIONĀLĀ, OFICIĀLĀ UN NEOFICIĀLĀ ATTIECĪBAS MORĀLĒ

Morālei salīdzinājumā ar citām sabiedriskās dzīves parādībām pārsvarā ir neinstitucionāla, neoficiāla daba. Politika un tiesības ir vienas no izteiktākām institucionālajām sociālām parādībām. Politika nav domājama bez valsts aparāta, varas īstenošanas institūtiem. Tiesības cieši saaugušas ar tiesu iestādēm, ar likumības nodrošināšanai nepieciešamo oficiālo uzraudzības, kontroles un piespiedu spēku. Reliģijai pastāv baznīcas institūcija. Estētiku, mākslu pārstāv dažādas kultūras iestādes, teātri, kino. Daļēji par morālo institūtu varētu uzlūkot skolu, ja tā ir aicināta skolēnus audzināt tikumiskā garā. Pēdējā laikā aizvien vairāk tiek dibinātas ētikas padomes, dažādi profesionālie kodeksi nereti iegūst attiecīgu ministriju un iestāžu oficiālu atbalstu. Kopš 1809. gada Zviedrijā pastāv Ombudsmenu institūts (sava veida uzticības personas, kas aicinātas aizstāvēt taisnīgumu, veidot labvēlīgāku morālo klimatu valsts pārvaldē). Ombudsmenu institūts ir nodibinājies vairākās Rietumeiropas valstīs. Ētisko jautājumu veiksmīgam risinājumam mūsdienās nepieciešams valstisku un tiesisku institucionālu iestāžu atbalsts. Tomēr pamatos morāles galvenie kontrolētāji un soļi ir ar

izteiktu neoficiālu un neinstitutionālu raksturu. Sabiedriskā doma un sirdsapziņa vieno ārējo un iekšējo morāles kontroli ar izteiktu momentānu reakciju uz apkārtējās dzīves un arī iekšējās pasaules notikumiem.

Ir jāatšķir administratīva attieksme no morālās attieksmes. Administratīvi mēs uzstājamies kā noteiktu lomu pārstāvji, bet morāli – kā līdztiesīgi cilvēki, kā cilvēces un cilvēciņas pārstāvji, kuriem ir brīva izvēles iespēja, atbildība un sirdsapziņa. Morālei ir intīmāka daba par politiku, tiesībām, uzņēmējdarbības attiecībām. Intīmās attiecībās mazinās vajadzība pēc vidutāja. Krievu filozofs Nikolajs Berdjajevs sacīja, ka viss dižais, ģeniālais un svētais ir tapis intīmi. Konfūcijs visu valsts dzīvi centās veidot pēc ģimenes parauga, kur valsts vadītāji būtu kā lielas ģimenes tēvi, kas par pavalstniekiem rūpētos kā par saviem bērniem. Tātad ir vērojamas divas pretējas tendences civilizētas sabiedrības vēsturē: no vienas puses, – pakļaut morāli politikai, tiesībām, to institucionalizējot; no otras puses, – pārāk institucionalizēto un birokratizēto pārvaldi tuvināt morāles neoficiālajai, neatstešinātajai dabai ar apbrīnojamu elastīgu un iedarbīgu reakcijas spēku, ja cilvēki ir izauguši līdz morālās iedarbības līmenim. Cilvēki bez atbildības jūtām un sirdsapziņas nepakļaujas morālai ietekmei. Jo vairāk tādu ir, jo pieaug tiesiskās iedarbības nepieciešamība, kas, nepastāvot tikumiskai audzināšanai, var sasniegt grandiozus apmērus un dārgi izmaksāt valstij. Neinstitutionālā, neoficiālā regulācija ir finansiāli lētākais iespējamais pasākums. Viena pati cilvēka sirdsapziņa atbrīvo cilvēkus no ārējās kontroles un uzraudzības nepieciešamības. Jāņem arī vērā, ka visu dzīvi nav iespējams noteikt likumos un instrukcijās. Dzīve vienmēr ir bagātāka par tām. Morāles sfērā ir daudz nerakstītu likumu, un daudzos gadījumos izšķirties par rīcību liek sirdsapziņa, intuitīva cilvēku izjūta. Dzīvē ir daudz vienreizēju un neatkārtojamo gadījumu, kad nav laika palūkoties likumu krājumos, bet visu nosaka spēja izjust situāciju un cilvēkus.

Pārmērīga cilvēku institucionalizācija sasaista cilvēka radošās spējas, birokratizē cilvēku savstarpējās attiecības, veido kancelejisķo valodu pat ikdienas saskarsmē, piemēram, pat dzimšanas dienas apsveikumos un ģimenes svētkos pavīd izteikts oficiālais tonis. Cilvēku tieksme pēc neoficiāluma, intimitātes ir diezgan izteikta. Dažkārt cilvēks nav spējīgs no sirds izrunāties bez stipru dzērienu palīdzības. Divējādotais, sašķeltais cilvēks var būt diezgan krasi atšķirīgs oficiālajā un neoficiālajā sfērā – visu uzkrāto īgnumu darbā atraisīti izpaust sadzīvē.

6. MORĀLES GARĪGI PRAKTISKĀ UN VISPĀRCILVĒCISKĀ DABA

Morālē ir izteikta cilvēku solidaritāte, kas balstās uz personības pašvērtības atzišanu. Morāle vieno cilvēkus, nevis balstoties uz vienveidību,

bet gan uz daudzveidīgu attīstību. Vienot individualizējot – tā ir liela, radoša māksla. Morāle ar izvēles, motīvu un vērtību palīdzību, ar atbildību un sirdsapziņu veido subjekta iekšējo pasauli, to vienlaikus objektivizējot. Sirdsapziņa vienlaikus ir vissubjektīvākā un visobjektīvākā parādība cilvēkā. Tā vienlaikus ir dziļi intīma un reizē sabiedrības, cilvēces pārstāvniecība cilvēkā. Ētika kā praktiskā filozofija ir darbības filozofija. Par to mēs runāsim nākamajā nodaļā, turpinot aplūkot morāles specifiku tās funkciju darbības aspektā.

Morāles specifikas iezīmes aplūkojamas koptvērumā, neizolējot, nenedalot vienu iezīmi no otras. Protams, šādu iezīmju pētišana jāturpina, ne tikai analizējot ētikas teorijas, bet arī aplūkojot reālo tikumības praksi un morāli mijiedarbībā ar visām sabiedriskās dzīves nozīmīgākām parādībām. Varam secināt, ka morāle ir vērtējoši imperatīvs dzīves īstenības apguves un pārveides veids. Ar morāles palīdzību, balstoties uz sabiedrisko domu, sirdsapziņu, cilvēku brīvas gribas izvēli, sabiedrībā atzītiem principiem un normām, tiek regulēta cilvēku uzvedība, izsakot cilvēces solidārās eksistences un humānās attīstības vajadzības katrā cilvēkā.

III. Ētika pareizas uzvedības meklējumos (Morāles funkcijas)

Loģiku mēdz raksturot kā zinātņi par pareizu domāšanu, bet ētiku varam aplūkot kā mācību par pareizu uzvedību. Kants kā galveno, uz kuru jāatbild ētikai, minēja jautājumu *Kas man jā dara*, piebilstot, ka tikumiskā gudrība vairāk izpaužas darbībā, nevis domāšanas veidā. Morāles darbībā un funkcijās ir meklējama morāles *būtība*. Būtība atklāj visdziļākos sakarus, likumsakarības, vistipiskākās iezīmes, galvenos noteiktas parādības attīstības avotus un tendences. Morālā būtība vistiešāk atklājas radošā darbībā, saskarsmē un spējā pārvarēt grūtības. Līdz kādai grūtību, kārdinājumu pakāpei cilvēks ir spējīgs būt godīgs, cilvēcīgs, tas ir sava veida cilvēka morālās izturības kritērijs.

Funkcija (latīņu val. *functio* – izpilde, darbība) ir sarežģītas organizētas sistēmas uzvedības veids. Morālei ir daudzfunkcionāla (polifunkcionāla) daba. Katrā no šiem darbības, uzvedības veidiem īpatnēji atspoguļojas morāles specifiskās iezīmes, un katrs no tiem arī savdabīgi papildina morāles specifikas un būtības raksturojumu. Visbiežāk tiek minētas šādas morāles funkcijas:

- ✓ izziņas funkcija;
- ✓ cilvēku attiecību regulēšanas un pašregulēšanas funkcija;
- ✓ uz vērtībām orientējošā funkcija;
- ✓ tikumiskās izglītošanas, audzināšanas un pašaudzināšanas funkcija;
- ✓ prognozējošā funkcija.

Dažkārt atsevišķi izdala arī personības veidošanas funkciju. Personības jautājumi ir aktuāli jebkurā no šīm funkcijām, un personības morālās problēmas, kā arī vērtību jautājums tiks aplūkots atsevišķā tēmā.

1. IZZIŅA UN UZVEDĪBA

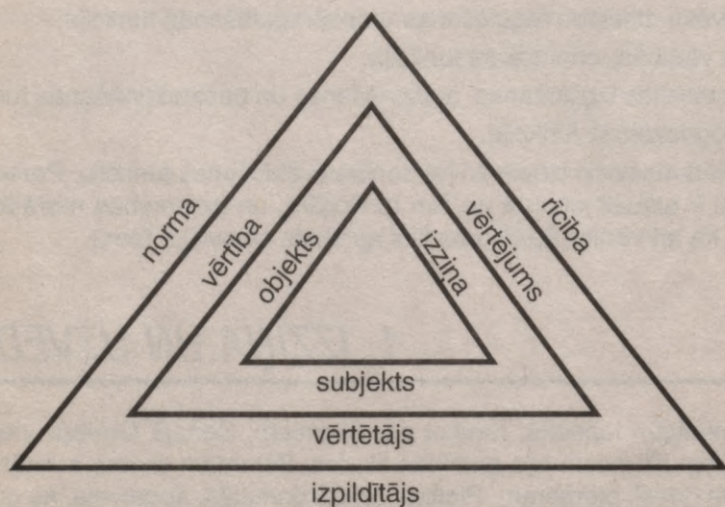
Kā minējām iepriekš, runājot par tikumiem, Senajā Grieķijā viens no galvenajiem tikumiem bija gudrības tikums. Sokratam tikums ir zināšanas. Jau senie grieķi, piemēram, Platons un citi domātāji, apgalvoja, ka gudrība nav izolējama no citiem tikumiem, ka tā saistāma ar drošsirdību, mērenību

un spēju īstenot taisnīgumu. Kants ir teicis: "*Katras cilvēciskās gudrības sākums ir morālā pašizziņa, kas tiecas iekļūt grūti izmērāmos sirds dziļumos*" (Кант И. Соч. в шести томах. – М., 1965. – Т. 4,2. – С. 380), norādot, ka šī gudrība prasa rosināt labo un novērst ļauno gribu. Alberts Šveicers uzskata, ka ētiskais slēpj sevī augstāko patiesību. "*Ētika,*" saka A. Šveicers, "*ir cilvēka darbības nozare, kas virzīta uz iekšējo personības pilnveidošanu,*" bet tālāk piemetina, ka ētika neapmierinās ar to vien, ka tās mērķis ir iedarboties arī uz citiem cilvēkiem un visu pasauli (Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973. – С. 87). Žans Pols Sartrs rakstīja, ka cilvēki sevi cits citam atklāj nevis izziņas procesā, bet tikumiskās pieredzes izjūtā, un tā esot dziļāka par jebkuru izziņu.

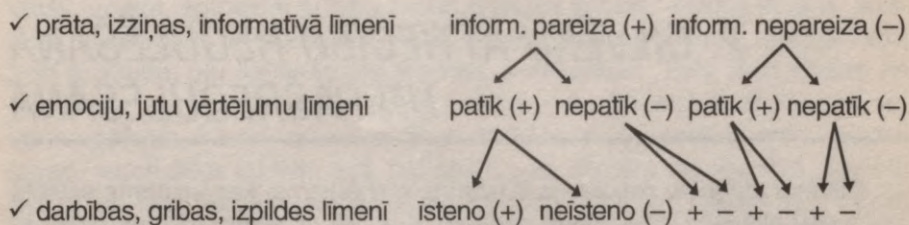
Izziņa morālē pakļauta noteiktiem vērtējumiem, imperatīviem. Tikumiskā gudrība ir dzīves gudrība, kas vistiešāk parādās darbībā, cilvēku attiecībās, sevis veidošanā un šo procesu apjēgšanā. Morālā izziņa pāriet pārdzīvojumā un rīcībā. Tā ir trīs svarīgu procesu – izziņas, vērtējuma un praktiskās darbības – vienotāja. Šī triāde izteicama ar triju darbības nozaru apvienojumu:

- ✓ gnozeoloģijas (grieķu val. *gnosis* – zināšanas, mācība) – izziņas teorijas;
- ✓ aksioloģijas (grieķu val. *axios* – vērtīgs) – mācības par vērtībām;
- ✓ praksioloģijas (grieķu val. *praxis* – darbība, rīcība) – mācības par praksi.

Izziņas procesā cilvēks kā subjekts izziņa citu cilvēku kā objektu. Aksioloģiskajā procesā cilvēks vērtē sevi vai citu cilvēku, ņemot vērā noteiktas vērtības. Praksē cilvēks ir noteiktas darbības, noteiktu attiecību izpildītājs, kurš ievēro noteiktas normas, zināšanas un pieredzi. Nosacīti to varam attēlot shēmā:

Morālei nav tieša mērķa iegūt zināšanas kā tādas. Pārejot no faktu un vispārinājuma līmeņa uz vērtību un praktiskās darbības līmeni, morālās zināšanas ir tādas, kas cieši saaug ar pašu personību, tās izjūtām, noteiktas izvēles nepieciešamību, kas savukārt piesaista gribasspēku. Dzīves gudrība ir cieši saistīta ar t. s. klasisko psiholoģisko trijstūri – prātu, jūtām un gribu. Morāle tādējādi ir personības iekšējās pasaules vienotāja. Mēs varam veidot pat vairākas cilvēku tipoloģijas pēc spējas vienot prātu, jūtas un gribu atbilstoši gnozeoloģiskajai, aksioloģiskajai un praksioloģiskajai pieejai:

Ne vienmēr ar prātu atzītā patiesība ir sirdij tuva. Patiesība var būt rūgta (patiesa kritika), bet meli – tīkami (lišķīgi glaimi). Arī tad, kad ar prātu apjēdz pareizību, ar sirdi to pieņem, tas vēl nebūt nav garantija, ka kaut ko reālajā dzīvē cilvēks darīs patiesības labā. Augstas un dzižas vērtības var palikt labu nodomu līmenī, neīstēnotas. Dažkārt to nosaka slinkums, dažkārt – bailes aizstāvēt patiesību (antidemokrātiskās iekārtās bija oficiāli norādīta vienīgi pareizā patiesība, no kuras atklāti novirzīties bija ļoti bīstami). Ne tikai atsevišķi cilvēki, bet arī tautas var dažādi paust savu nostāju. Tautu atmodas laikmeti parasti atmasko iepriekšējo režīmu melīgumu. Cilvēki uzzina to, kas bija slēpts, kas – nepareizi traktēts. Pāreja no slēgtas sistēmas uz atvērtu rada vērtību pārskatīšanu, gan jaunu emocionālu pacēlumu, gan arī šaubas. Viennozīmīgu uzskatu vietā nāk visdažādākie virzieni, uzskatu plurālisms, kas prasa paša cilvēka patstāvību dažādu uzskatu un solījumu vērtēšanā. Emocijas jau arī ir sava veida palīdzība cilvēkam, kad ar prātu vien nav iespējams rast atbilstošu atbildi uz pretrunīgām vides situācijām. Demokrātijai ir nenoliedzama nozīme izziņas procesa saistībā ar tikumību. Brīvība ir tikumiskās darbības priekšnoteikums. Izziņā mums ir svarīgi meklēt patiesību. Demokrātijai tam paver lielas iespējas. Vācu filozofs Martīns Heidegers sevišķi uzsvēra domu, ka patiesības būtība ir brīvība. Tiešām, tikai brīvībā mēs īsti varam meklēt patiesību. Arī pašam pētniekam ir jābūt garā brīvam un godīgam, lai patiesību neizkropļotu kādu savtīgu interešu labad. Savukārt patiesība kā atbilstība patiesam lietu stāvoklim paver iespējas brīvāk rīkoties, zinot lietas īstos apstākļus.

Morālajai patiesībai ir savas īpatnības: tā ir patiesība cilvēkam, tajā ir jābūtības prasība (atbilstība esošajam lietu stāvoklim jāsaskaņo ar atbilstību morāliem principiem, normām, cilvēcības prasībām). Pēc Kanta domām, būt patiesam nozīmē būt universālam un nepieciešamam. Tas ir dziļākas

patiesības meklējums, kas gala rezultātā kalpotu brīvības un labestības atīstībai. Ne velti Aristotelis brīdināja, ka tas, kurš virzās uz priekšu zinātnēs, bet atpaliiek tikumībā, vairāk iet atpakaļ nekā uz priekšu. Līdzīgi runāja arī Alberts Einšteins par to, ka cilvēces liktenis atkarīgāks no morāliem nekā no tehniskiem pamatiem. Turklāt zināšanas var kalpot dažādiem mērķiem: cilvēku un sabiedrības informācijai, noteiktiem kontroles un pārbaudes uzdevumiem, kultūras līmeņa paaugstināšanai, arī cilvēku glābšanai un cilvēku dvēseles kopšanai.

2. CILVĒKU ATTIECĪBU REGULĒŠANA UN PAŠREGULĒŠANA

Cilvēku attiecību regulācija ir svarīgs mehānisms, kas vispirms saistīts ar cilvēku aktivitāti izraisošiem avotiem. Kas liek cilvēkam rosīties šajā pasaulē? Kas neļauj viņam pārāk nodoties slinkumam?

Cilvēku nepārtraukti aktualizē visdažādākās vajadzības, intereses un motīvi. Populāra ir Abrahama Maslova vajadzību hierarhija: fizioloģiskās, drošības, mīlestības, piederības, cieņas, pašaktualizācijas vajadzības. Cilvēkam ir dažādas intereses: personiskās, ģimenes, sabiedriskās, profesionālās, sporta, vaļasprieka u. tml. Šīs intereses pavada visdažādākie motīvi.

Cilvēku regulācijas sistēmu nereti raksturo ar normu, vērtējumu un darbības palīdzību:

- ✓ norma orientē cilvēku uz noteiktiem priekšrakstiem;
- ✓ vērtējumā ietverta orientācija uz paša cilvēka raksturu;
- ✓ darbība vistiešāk determinē un pārbauda cilvēka spējas un gribu.

Norma ir sava veida etalons, rīcības paraugs dažādās nozarēs (politikā, tiesībās, estētikā, morālē). Vērtības un darbība piešķir esamībai un personībai jēgu, apstiprinādama vai noliedzama brīvību. Dabas likumi izsaka to, kam jānotiek, brīvības – to, kam jābūt.

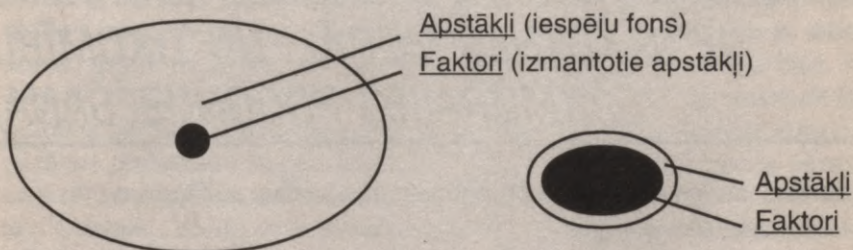
Šo regulācijas sistēmu varam papildināt ar morālajā regulācijā tik nepieciešamām iezīmēm.

1. Nepieciešams dziļi pazīt morālajā regulācijai pakļautā cilvēka raksturu un dzīvi. Morāli mēs varam iedarboties, ja atrodam sabiedroto pašā cilvēkā. Pašā cilvēkā jāveido vēlēšanās kaut ko mainīt savā raksturā, dzīvesveidā, lai ārējā palīdzība būtu veiksmīga.

2. Katrā morālajā regulācijā svarīgs ir mērķis. Ko īsti mēs gribam panākt, kad kaut ko cenšamies mainīt cilvēkā? Vai pastāv kāds ideāla cilvēka etalons, pēc kura būtu jātiecas? Visbiežāk cilvēces vēsturē kā šādi paraugi – mērķi ir minēti vispusīgas un harmoniskas personības veidošanas nepieciešamība. Jau ikdienā vecāki, skolotāji un apkārtējā sabiedrība cenšas panākt, lai katrs bērns veidotos vesels, stiprs, gudrs, labs, skaists, čakls.

Arī starp prātu, jūtām un gribu tiek meklēts pozitīvāks balansējums, jo stipra griba bez tikumiskām jūtām var būt nežēlīga, spēcīgas jūtas bez gribas-spēka var saplosīt cilvēku. Aukstais prāts var atsvešināt cilvēku no mīlestības, no prieka izjūtas cilvēku saskarsmē. Morālie mērķi parasti ir izteikti arī noteiktos principos, baušļos ētikas kodeksos, sprediķos, piemēram, Kalna mācībā (sk. Mateja ev. 5.–7. nod.).

3. Svarīgi ir apstākļi, kādos cilvēkam nākas darboties. Apstākļi ir sava veida cilvēka darbības, attīstības iespēju fons. Ir bērni, kuriem jau no mazām dienām paveras iespējas atrasties daudzveidīgu iespaidu apstākļos, vēlāk – ceļot, apmeklēt augsta ranga prestiža skolas, dārgus kursus, izrādes, nodarboties ar dažādiem sporta veidiem, vaļaspriekiem, neapgrūtinot sevi ar rūpēm par ikdienas eksistences jautājumiem. Taču mēs zinām, ka daudziem bērniem iztika jānopelna pašiem – reizēm strādājot pat pāri saviem spēkiem, kā arī ubagojot. Shematiski mēs šo apstākļu fonu vienam varētu iedomāties kā lielu apli, bet citam – kā samērā niecīgu apli. Bet var būt tā, ka lielo iespēju īpašnieks tās izmanto nepilnīgi. Lielajā aplī varam iekrāsot nelielu aplīti, kas raksturotu faktoru, t. i., izmantotos apstākļus. Turpretim mazajā iespēju aplī faktors var būt pat lielāks nekā lielajā iespēju aplī. Daudzi lieli cilvēces sasniegumi ir veikti, ne tikai pateicoties labvēlīgiem apstākļiem, bet arī par spīti tiem. Bet tas gan parasti prasījis lielu uzpūrēšanos un nereti beidzies arī traģiski, kā, piemēram, tas attēlots Viļa Plūdoņa "Atraitnes dēlā".

2. att.

Svarīgi, lai cilvēka sasniegumos tiktu atmaksātas pieliktās pūles, lai zinātu, kādos apstākļos tie veidojušies. Var būt, ka lielas pūles dod niecīgu rezultātu neprasmiņas darbības organizācijas un nepareizi izvēlētas metodes dēļ.

4. Cilvēku regulācijā liela loma ir stimuliem, sankcijām, kontrolei un vērtējumam. Morālie stimuli ir ar izteiktu garīgo raksturu, dažkārt tos pat identificē ar garīgiem stimuliem. Tie stimulē personības attīstību, sava profesionālā un kultūras līmeņa paaugstināšanu. Parasti morālā stimulācija ir iedarbīgāka, ja tā saistīta ar materiālo stimulāciju.

Morālā regulācija un tās programma, kontroles formas, morālais vērtējums un sankcijas plaši raksturotas Skaidrītes Lasmanes izklāstā "Morālā

regulācija" (Ierēdņu ētika. – R., 1995. – 8.–18. lpp.). Atzīmēsim, ka morālās sankcijas var būt gan nopelums, nosodījums, gan arī atbalsts, tās var būt fiziskas (glāsts, skūpst, rokaspiediens, plauka) un garīgas sankcijas (atzinīgi vārdi, nopelums, nesasveicināšanās, ignorēšana). Var būt arī pašsankcijas. Morāles ārējie kontrolētāji ir gan institucionālās iestādes (valsts un sabiedriskās iestādes, organizācijas, baznīca), gan sabiedriskā doma. Iekšējais dziļākais cilvēka "kontrolieris" ir sirdsapziņa. Svarīga nozīme ir arī pašcieņai un pašatbildībai.

Ar regulācijas palīdzību gan bērnus un jauniešus, gan arī pieaugušos cenšas apkārtējā pasaulē pareizi orientēt gan izvēles, gan komunikācijas, gan vērtību ziņā, gan ar darbu. Ir atklātā un latentā (slēpta) regulācija, kad īstie regulācijas nolūki nav zināmi vai kad regulācija notiek nemanāmi.

Svarīgi ir atšķirt morālo regulāciju no manipulēšanas ar cilvēku. Morālās regulācijas uzdevums ir veidot cilvēku, atbalstīt tā labos centienus, veicināt patstāvības un atbildības attīstību. Manipulācijā cilvēks tiek pārvērst par līdzekli, objektu, marioneti, aklu izpildītāju kādiem savtīgiem mērķiem. Manipulēšana kavē vai pat degradē cilvēka tikumības attīstību. Sabiedrībai un katrai personībai pašai jāveido aizsardzības mehānismi pret manipulēšanu, jo tās plaša mēroga attīstība sekmē autoritārisma nostiprināšanos.

3. NO PAGĀTNES UN TAGADNES MORĀLES UZ NĀKOTNES MORĀLI UN TIKUMĪBU (MORĀLES PROGNOZĒŠANA)

Aplūkosim trīs ar morāles prognozēšanu saistītus jautājumus:

- ✓ morāles izcelšanos;
- ✓ tikumības progresu;
- ✓ nākotnes morāli un tikumību (morāles futuroloģija).

3.1. Morāles rašanās (morāles ģeneoloģija)

Būtībā varam runāt par vairākiem izteiktiem uzskatu virzieniem, skaidrojot morāles rašanos: bioloģisko, sociālo, metasociālo – kosmosa un reliģisko. Katrā no tiem ir dažādi strāvojumi.

Bioloģiskais morāles rašanās skaidrojums cenšas sevišķi akcentēt cilvēka tuvību dzīvnieku pasaulei. Morāle tiek atzīta kā ilgstošas dzīvības evolūcijas radījums. Tikumības sākotne ir meklējama dzīvnieku pasaulē. Čārlzs Darvins skaidroja tikumisko jūtu izcelšanos no kopības jūtām, kas eksistē instinktiīvi, iedzimti jau zemākās attīstības dzīvniekiem. Dažādās variācijās

morāles izcelšanās bioloģisko dabu aizstāvēja Herberts Spensers, Pjotrs Kropotkins, Karls Kautskis u. c. Tuvāk ar šo virzienu var iepazīties P. Kropotkina (1842–1921) plašajā darbā "Ētika" (Кропоткин П. А. Этика. – 1991). P. Kropotkins, analizējot Č. Darvina uzskatus, saka, ka dabu var nosaukt par pirmo "ētikas skolotāju, cilvēka tikumisko sākumu. Sabiedriskais instinkts, kas iedzimts cilvēkam, kā arī visiem sabiedriskiem dzīvniekiem, – lūk, avots visiem ētiskiem jēdzieniem un visai sekojošai tikumības attīstībai" (55. lpp.). Angļu filozofs, sociologs, pirmatnējo kultūru pētnieks Herberts Spensers (1820–1903) rakstīja par dzīvnieku ētiku, uzskatīdams par tikumisko sākumu kompromisu starp naidīguma un draudzīguma likumiem, starp vienlīdzību un nevienlīdzību, starp egoismu un altruismu.

Bioloģisko morāles rašanos nereti aizstāv arī vairāki ģenētikas, etoloģijas (mācība par dzīvnieku izturēšanos), eigēnikas (mācība par iedzimtības likumu izmantošanu cilvēka bioloģisko īpašību uzlabošanā) pārstāvji. Ir noziedzības ģenētikas pārstāvji, kas morālās negācijas meklē bioloģiskajā cilvēka dabā. Pastāv ierosinājumi attīstīt sociobioloģiju, kas pētītu sociālās uzvedības bioloģiskos pamatus.

Sociālās morāles rašanās teorijas pārstāvji tikumības sākotni meklē sabiedrības dzīvē. Morālei ir sociāla daba, izņemot zināmus bioloģiskos priekšnoteikumus, jo pats cilvēks ir biosociāla būtne. Sociālajam morāles skaidrojumam arī ir dažādi virzieni. Vieni tikumības sākotni saista ar sabiedrības veidošanās sākumiem, ar darbarīku izmantošanu. Tādā gadījumā morāle ir tik veca, cik veca ir sabiedrība. Citi uzskata, ka bara sabiedrība ar tai raksturīgo bezpersoniskumu, kanibālisma iezīmēm atrodas ārpus labā un ļaunā, ārpus morāliem vērtējumiem. Tā ir sabiedrība bez morāles. Ir arī uzskati, ka pat pirmatnējās kopienas sabiedrībā īsti nevarēja pastāvēt tādas morālās parādības kā sirdsapziņa, brīvas gribas izvēles iespēja, kura prasa cilvēces pietiekami augstu attīstības līmeni, kas būtu iespējams pārejā uz civilizētu sabiedrību, uz izteiktu personības patstāvības iespēju. Vai "Iliādā" un "Odisejā", kā arī citos senajos tekstos ir jūtama sirdsapziņas klātesamība? Vai cilvēks vēl netiek aplūkots kā likteņa nolemtības objekts?

Svarīgi ir pētīt cilvēka morāles rašanos gan *filoģenēzē* (sugas (cilvēces) attīstība), gan *ontoģenēzē* (organisma (cilvēka) individuālā attīstība). Svarīgi ir konstatēt, vai individuālā attīstība kaut kādā ziņā neatkarīgo cilvēces attīstību. Kā norit indivīda socializācijas process, un kā tajā iekļaujas tikumiskā attīstība? Ko uzskatīt par morāli normālu un ko – par aizkavētu attīstību?

Pētījumi rāda, ka normālā attīstībā 2–4 gadu vecumā sāk parādīties patstāvības centieni, kauna un vainas izjūta; 4–6 gadu vecumā – sirdsapziņas iezīmes, izteiktākas draudzības un empātijas jūtas, kas jūtami bagātinās tālākajā attīstībā. Pusaudžu gados jau sāk veidoties vajadzība pēc dzīves jēgas, nepieciešamība aizdomāties par dzīvi kopumā, par savas dzīves misiju. Arī cilvēces vēsturē sirdsapziņas un dzīves jēgas vajadzība, šķiet, veidojas samērā augstā sabiedrības attīstības pakāpē. Mazgadīgiem noziedzniekiem nereti šīs morālās parādības nav attīstītas.

Metasociālās – kosmiskās morāles rašanās meklējumi. Viena no pieejamākām un aktīvākām šī virziena mācībām ir *Dzīvā Ētika*. Tā cenšas dot vienotu esamības ainu, kurā matērija ir bezgalīga savās izsmalcinātās gradācijās. Gars ir izsmalcinātākā matērija. Kosmosā valda saprāts, tāpēc jāapzinās sava loma un vieta Kosma evolūcijā, jānostājas uz garīgi morālā pilnīgošanas ceļa. Dzīvā Ētika izšķir trīs pasaules gradācijas – Zemes pasauli, Smalkās matērijas pasauli un Ugunīgo pasauli kā gara pasaules vissmalkāko matēriju. Viss eksistējošais – no atoma līdz cilvēkam – satur visu triju pasaulu elementus. Cilvēka būtību veido Smalkā un Ugunīgā pasaule. Lielie cilvēces skolotāji veido Kosmosa Gaišo spēku hierarhiju (Buda, Kristus u. c.). Bez ētisko un tikumisko jautājumu risināšanas cilvēces evolūcija nav iespējama. XX gadsimta beigās cilvēce pārdzīvo divu milzīgu vēsturisku laikmetu maiņu, kad Melno laikmetu (*Kali Juga*) nomaina Gaismas laikmets (*Satja Juga*), kas ir sirds attīstības laikmets ar patiesības, skaistā un taisnīgā īstenošanos. Bērns pasaulē ienāk ar iepriekšējo dzīvju un savu garīgo uzkrājumu. Audzināšana ir cilvēka garīgās evolūcijas turpinājums, bet ne sākums, kā to uzskata zemes pedagoģiskā zinātne. Galvenais ir paplašināt apziņu, sirds kultūru, garīgi radoša cilvēka audzināšanu.

Reliģiskais morāles rašanās skaidrojums, neskatoties uz dažādu reliģiju atšķirībām, apgalvo, ka morālei ir dievišķa izcelšanās. Kristietībā Dievs Mozum deva desmit baušļus. Sirdsapziņa ir Dieva balss cilvēkā. Dieva un tā mācekļu – apustuļu mācībās ir noteikts galvenais kritērijs, kas ļauj atšķirt labo no ļaunā. Tuvāk par to runāsim, aplūkojot reliģijas un morāles attiecības.

3.2. Tikumības rašanās vēsturiskie avoti

Par to, vai mīts māca tikumību, var diskutēt. Zigmunds Freids tabu raksturo kā sākotnēju kategorisko imperatīvu. (*Tabu* – polinēziešu vārds, kas nozīmē gan kategoriski aizliedzamo, neaizskaramo, gan pievilcīgā, svētā godināšanu.) Izcilais rumāņu zinātnieks un rakstnieks Mirča Eliade, kura darbi "*Mīts par mūžīgo atgriešanos*" un "*Sakrālais un profānais*" ir pieejami arī latviešu valodā, uzskata, ka mīts atspoguļo slāpes pēc dziļākas īstenošanas. Arhaiskā domāšanā "*reālais visaugstākajā pakāpē ir sakrālais, jo vienīgi sakrālais ir absolūtā veidā, darbojas efektīvi, rada un piešķir lietām ilgstamību. Neskaitāmās iesvētīšanas darbības – telpas, objektu, cilvēku utt. iesvētīšana – parāda pirmatnējā cilvēka apsēstību ar realitāti, viņa alkas būt.*" (Eliade M. *Mīts par mūžīgo atgriešanos*. – R., 1995. – 24. lpp.)

Veidojoties sarežģītākām attiecībām starp vecākiem un bērniem, starp pretēja dzimuma cilvēkiem, starp darbaspējīgiem un slīmiem, veciem, nevarīgiem cilvēkiem, veidojas arī apziņa, kas nevar ņemt vērā tikai instinktus, arī utilitārus mērķus. Cilvēks, bieži dzīvodams pusbadā, sāk rūpēties par slīmiem, veciem cilvēkiem, kas praktiskam darbam vairs nav derīgi. Rodas nepieciešamība pēc mērķiem, jābūtības, kas ir ārpus šaura derīguma vai

nederīguma ietvariem. Rodas cits skatījums, kas pamatojas uz cilvēcības viedokli, uz jābūtības viedokli, kuram ne vienmēr reālajā dzīvē ir vajadzīgie priekšnoteikumi. Cilvēks sāk saprast, ka viņš ir kaut kas vairāk nekā viņa darāmais. Cilvēks sāk tuvotes morāles zelta likuma apjēgumam – *Nedari otram to, kas pašam nepatīk!*

Vedot savu veco tēvu uz mežu vilkiem par barību, mēs riskējam, ka pašu bērni rīkosies līdzīgi. Labestībai ir ne tikai pozitīva garīga, bet arī praktiska nozīme. Veco cilvēku saglabāšana gala rezultātā dod savu labumu. Viņiem ir bagātāka pieredze, kam tradicionālajā sabiedrībā bija liela nozīme. Viņi kļuva par sava veida mazbērnu audzinātājiem, par folkloras bagātību tālāk devējiem.

Tikumības rašanās galvenie pētīšanas avoti ir valoda, etnogrāfija, arheoloģija, paleoantropoloģija (aizvēsturisko laiku antropoloģija), vēsturiskā psiholoģija, ģeoloģija kopā ar paleobioloģiju, paleobotāniku.

Valoda saglabā un tālāk nodod uzkrāto dzīves pieredzi. Viena no senākajiem laikmetiem atbilstošām valodām ir tasmaniešu valoda. Tasmaniešu dzīvesveids atbilda *homo sapiens* sākotnējai stadijai (apmēram pirms 40 000 gadu). Lai gan 1876. gadā nomira pēdējā tasmaniešu pirmiedzīvotāja, valoda, kurā bija tikai daži simti vārdu, tika izpētīta. Skaitīt prata vienīgi pēc roku pirkstiem. Nebija vārdu *silts, auksts, garš, šaurs, augsts, vectēvs*, bet bija vārds *vecāmāte*, bija cilvēku raksturojošo iezīmju *labs, priecīgs, kluss, drūms, nekaunīgs* apzīmējums. Tiek izteikta hipotēze, ka cilvēku tikumiskie vērtējumi veido jēdzieniskās domāšanas senāko valodas slāni.

Etnogrāfija – tautu un dažādu etnisko grupu pētīšana dod iespēju pēc dažādiem paradumiem, ceremonijām (precību, bērnu u. c.) iedziļināties pat 200 000–250 000 gadu tālā senatnē un gan tieši, gan netieši pētīt tikumību.

Arheoloģija ļauj iepazīt vissenāko cilvēka pastāvēšanas laiku. Pirmajiem darbarīkiem ir aptuveni 2,6 miljonus gadu ilga vēsture. Ar priekšmetu nozīmi cenšas skaidrot arī gara raksturojumu. Svarīga nozīme ir uguns izmantošanai, jo uguns uzturēšana prasa augstu atbildību, uzmanību, it sevišķi, kad tā kļūst jau par sadzīves neatņemamu sastāvdaļu. Uguns izmantošana vērojama jau 400 000–700 000 gadu. Ugunij ir socializējoša nozīme, tā veicina pienākuma apziņas attīstību. Apbedīšanai ir aptuveni 50 000–200 000 gadu ilga vēsture. Tā var liecināt gan par reliģisko, gan morālo apziņu un sociālo saikņu nostiprināšanu.

Paleoantropoloģija pēc fiziskās evolūcijas datiem, piemēram, galvaskausa, cenšas noteikt psihiķes veidošanos, intelekta, artikulētas runas iespējas un abstraktās domāšanas veidošanos.

Vēsturiskā psiholoģija pēta seno aizliegumu, tabu nozīmi, suģestiju un kontrsuģestiju, pašaisardzību, neuzticību, sociālo un darba psiholoģiju, cilvēka patstāvīgās izvēles iespēju, iespējamo motivāciju. Paradoksālu raksturojumu dod Oskars Vailds, minot, ka tikai visīstākais lops var būt apmierināts ar zemu dzīves līmeni. "Tiem, kas pazīst vēsturi, nepaklausība liekas pats dabiskākais cilvēku tikums. Jo, pateicoties tieši nepaklausībai, ir radies progress – pateicoties nepaklausībai un dumpībai." (Vailds O. Cilvēka dvēsele sociālismā//Avots. – 1989. – Nr. 7. – 62. lpp.)

Ģeoloģija, paleobioloģija, paleobotānika paver iespējas pētīt dabiskos cilvēka eksistences apstākļus, lai restaurētu garīgo pasauli. 150 000–60 000 gadu tālā senatnē atsevišķos gadījumos tika pieradināti vilki, bet biežāk – pirms 12 000–20 000 gadiem. Vēlāk tika pieradināti un darbā izmantoti arī citi dzīvnieki. Tas jau norāda uz cilvēku kā tālredzīgu audzinātāju, kas pazīst dzīvnieku tikumus.

3.3. Tikumības progress

Ar progressa jēdzienu raksturo pāreju uz augstāku, pilnīgāku, labāku attīstības pakāpi. Neskatoties uz to, ka tehniskais progress ir acīmredzams, tā radītās sociālās un morālās sekas jau ir problemātiskas. Pastāv šaubas par to, vai cilvēks nekļūst par automātu. Mūsdienu sabiedrība nereti tiek raksturota kā absurda, vērtību krīzes sabiedrība. Progress Albēram Kamī atgādina baismīgo pagānu dievu, kas gribēja dzert nektāru tikai no nonāvēto ienaidnieku galvaskausiem. Kibernētikas nodibinātājs Norberts Vīners progressa idejā neredzēja zinātnisku vērtību. Viņš uzskatīja, ka ticība progresam varot radīt padevību un vājumu. Visumam kopumā esot bojāejas tendence, un mēs atrodamies uz nolemtas planētas, kas atgādina bojāejošu kuģi. Progress rada ne tikai jaunas iespējas, bet arī jaunus ierobežojumus. Jaunie kari prasa aizvien lielāku upuru skaitu. Atzīmēsim, ka mūsdienās viena tējkarote ar Sibīrijas mēra bacilēm var iznīcināt 100 miljonus cilvēku. Niče progresu uzlūko par iluzoru parādību. Viens no ievērojamākajiem XX gadsimta filozofiem Bētrands Rasels progressa jēdzienam piedēvēja propagandistisku nozīmi, ko nevar uzskatīt par zinātnisku, jo principā tas nav pārbaudāms. Mūsdienu zinātne un tehnika attīstās līdzīgi tam, kā virzās tanku armāda, kas pazaudējusi vadību, akli noslaukot visu savā ceļā. Līdzīgu progressa idejas kritikas uzskaitījumu varētu turpināt.

Kaut progress ir ārkārtīgi pretrunīgs, sarežģīts, tas tomēr dod iespēju meklēt kādu saistību starp laikmetiem, palīdz rast kritērijus daudzu parādību vērtējumam, rast dziļāku pamatojumu nevis atsevišķi izolētām parādībām, bet daudzu parādību mijattiecībām un jēgas kopsakaram. Nenoliedzami, ka cilvēku pārvēršot par objektu, lietu, manipulējamu parādību, notiek regress viņa morāles attīstībā. Ērihs Fromms izvirza sava veida progressa un regresa pretstatījuma idejas ar produktīvo un neproduktīvo, ar tapt (kļūt) un piederēt cilvēku orientāciju. Alberts Šveicers tic, ka pietāte pret dzīvību, optimistisks pasaules uzskats un indivīda spēja pozitīvi ietekmēt apkārtējo vidi ir kultūras un ētikas progressa veicinātāji.

Tikumības progress cieši saistīts ar sabiedrības progresu. Ir visdažādākie sabiedrības progressa universālu kritēriju meklējumi intelektuālajā attīstībā, tikumības uzlabošanā, reliģijas vai pat ateisma attīstībā, brīvības pieaugumā, sociālās organizācijas sarežģītībā, tehnikas progresā, labklājības augšanā, kultūras attīstībā utt.

Tikumisks progress nav taisnvirziena attīstība, bet ir pretrunīgs likoču ceļš. Tomēr zinātnieki ir centušies dot morālā progresa iezīmes:

- ✓ morāles labvēlīga iespēja iedarboties uz sociālo un garīgo dzīvi (uz ekonomiku, politiku, tiesībām, ģimeni, kultūru, darbu);
- ✓ morāles pielietojuma un kontroles spēju paplašināšanās (ekoloģiskā ētika, profesionālā ētika);
- ✓ palielinātas morāles izvēles iespējas un sabiedrības atbalsts morāli pozitīvai izvēlei;
- ✓ tikumiskās pašapziņas, atbildības, sirdsapziņas, brīvības attīstība;
- ✓ augstāko garīgo, vispārcilvēcisko vērtību nostiprināšanās pasaulē, globālajā kopības izjūtā;
- ✓ patiesīguma un taisnīguma lomas pieaugums izziņā;
- ✓ humānistiskā satura padziļināšanās sabiedrības likumos, normās, cilvēku rīcībā;
- ✓ nevardarbīgas darbības izmantošana konfliktu un problēmu risinājumos;
- ✓ noziedzības visdažādāko izpausmju samazināšanās;
- ✓ vispārējās labklājības un dzīves kvalitātes pieaugums;
- ✓ cieņa pret dzīvību, cilvēku kā personību un mērķi, pret to savdabību, daudzveidību.

Lihtenbergs saka: "*Visa mūsu vēsture ir modrā cilvēka vēsture, bet par guļoša cilvēka vēsturi neviens nedomāja.*" (Lihtenbergs G. K. Aforismi. – M., 1964. – 61. lpp.)

3. 4. Nākotnes morāle un tikumība (morāles prognozēšana)

Ētikai jau organiski piemīt jābūtība. Orientācija uz nākotni ir neatņemama morālo imperatīvu, normu un principu iezīme. *Tev būs... tev nebūs...* darīt to un to (tēvu un māti cieņā un godā turēt) vai kaut ko nedarīt (tev nebūs nokaut, zagt). Labā, pienākuma jēdzienā ir iekļauta jābūtība, noteiktu morālo ideālu, prasību īstenošanas nepieciešamība. Dzīves jēgas vajadzībā ir prasība aptvert visu savu dzīvi koptvērumā – pagātnes, tagadnes un nākotnes vienībā. Augsti attīstītu dzīvnieku un cilvēku nervu sistēmas darbībai piemīt spēja prognozēt nākotnes notikumus.

Tradicionālās sabiedrībās nākotne sevišķi neatšķiras ne no pagātnes, ne tagadnes. Jo straujākas un būtiskākas izmaiņas notiek sabiedrības un cilvēku dzīvē, jo grūtāk ir prognozēt nākotni, bet... prognozēšana kļūst par sava **Būt** vai **Nebūt** imperatīvu.

UNESCO Analīzes un prognozēšanas nodaļas direktors Zeroms Binde rakstā "*Sabiedrības nākotnes ētika*" (Diena. – 1998. – 18. marts) saka, ka steiga kļūvusi par laika sagraušanas veidu. Steigas loģika prasa tūlītēju

rezultātu. Steidzamiem pasākumiem ir maza ietekme uz ilgstošām problēmām. XXI gadsimta attīstībai vajadzēs perspektīvu redzējumu un ilgtermiņa investīcijas, piemēram, visu cilvēku izglītībā un veselības aizsardzībā. Slavenais franču jūras biologs, apkārtējās vides aizstāvis Žaks Īvs Kusto runā par īsredzību, kas ātri gūst virsroku pār prātu. Viņš aicina izbeigt nākotnes iznīcināšanu. Lai tā nenotiktu, ir jāveic ilgtermiņa rehabilitācija. Savstarpējiem pienākumiem, sociālās vienošanās modeļiem jābūt ar ētisku domānti un jāsniedz līdz nākamajām paaudzēm. Atzīmēsim, ka mūsdienās nostiprinās daudzas tādas saskarsmes, sadzīves formas, kurās izteikts tagadnes hēdonisms (homoseksuālisms, kopā dzīvošana bez bērniem un laulības, atteikšanās no bērniem, sastopoties ar dzīves grūtībām un sarežģījumiem, personiskā karjera, uzņēmējdarbība bez valsts un sabiedrības interešu ievērošanas, kapitulācija grūtību priekšā pašnāvības veidā u. tml.). Mūsdienām raksturīga *laika tuvredzība*. Pārmaiņu paātrinājums kļūst par aizbildināšanās argumentu, lai attaisnotu aklumu pret nākotni. Veidojas *nākotni zaudējusi sabiedrība, steigas kultūra*. Zeroms Binde saka: "*Nākamo paaudžu liktenis būs lielā mērā atkarīgs no mūsu spējām bagātināt tagadni ar ilgtermiņa redzēšanu.*" (Diena. – 1998. – 18. marts.)

Nākotnes paaudzēm draud briesmas kļūt par nevadāmu procesu gūsteknēm, tāpēc jāveido atbildība par pagātnes mantojuma saglabāšanu, jānostiprina vēlēšanās dzīvot. Bez *dzīvības* vērtības viss sabrūk. Jāmācās vadīt risku, ņemt vērā mazticamo, neredzamo, neparedzamo, veidot dinamisko paaudžu solidaritātes sajūtu. Makss Vēbers politiskā līdera īsto pienākumu redzēja atbildībā par nākotni. Nākotnes ētikas lomu Zeroms Binde saskata tās spējā patiesi cilvēciski veicināt izglītības, zinātnes, tehnoloģijas, ekonomikas, finanšu un politikas attīstību, veidojot sabiedrību, kurā bērnam kā nākotnes ķīlai ir nozīmīga vieta un nākotne veidojas šodienā. Atlikta nākotne ir liegta nākotne.

Praktiskā dzīvē tikumība ir cieši savijusies ar visām sabiedrības dzīves parādībām, tāpēc arī nākotnes tikumība ir atkarīga no spējas nākotnē veiksmīgi risināt ekoloģiskās problēmas (tīrs gaiss, nepiesārņoti ūdeņi, zeme, nesaārdīts ozona slānis jau nosaka, ka pastāv iespējas nākamās paaudzes veidot veselīgākas nekā iepriekšējās). Pretējā gadījumā vajadzēs ievērojamu papildu morālo spēku, lai slimu cilvēku sabiedrībā saglabātu veselu garu. Ražošanas procesa tālāka automatizācija sola iespēju cilvēku atbrīvot no monotonā darba. Ražošanai, kas līdz šim galvenokārt balstījās uz masu produkcijas izgatavošanu, piemīt tendence vairāk rūpēties par individuālo vajadzību ievērošanu, kas savukārt stimulē individualitātes kā neaizstājamas un neatkarīgas vērtības apstiprināšanu. Politika, kas nebalstās uz impēriskām tieksmēm, uz vardarbību, veicina labvēlīgāka morālā klimata veidošanos starp valstīm un tautām, cienot katras tautas un valsts savdabību un suverenitāti. Veidojot cilvēciskāku masu kultūru un audzinot lielāku cieņu pret cilvēces mākslas un literatūras klasiskiem sasniegumiem, mēs radām labvēlīgu augsni nākamo paaudžu garīgai izaugsmei. Morālais progress ir visu progresu rezumējums, tam ir neaizstājami spēcīga ietekme

uz visām pārējām sabiedriskās dzīves nozarēm. Katra cilvēka ētiskā pamatnostādne ir nedomāt tikai, ko nākotne dos man, bet galvenokārt – *ko es spēju veikt nākotnes labā*. Lieli, jēgpilni mērķi un to īstenojums rada arī lielu enerģiju un stiprina jēgas apziņu.

Lai cik grūti Latvijā pašreizējos apstākļos būtu uzcelt Gaismas pili – Nacionālo bibliotēku, šī nodoma īstenojumā apstiprinātos patiesas rūpes par nākotni un tagadnes lepnums par paveikto. Dižos nākotnes centienos ir paliekošas tagadnes apstiprinājums.

Lieli nopelni nākotnes prognozēšanā ir Romas klubam, kurš sevišķi uzsver dzīves kvalitāti, tieksmi pēc pašizglītības, spēju novērtēt savu iespēju robežas, pārvarēt nevajadzīgus impulsus un destruktīvas tieksmes, māku kontaktēties ar cilvēkiem, spēju būt radošam, pieņemt atbildīgus lēmumus, māku raudzīties uz pasauli globāli.

Vairāku filozofu aicinājums īstenot pāreju no apziņas un subjekta filozofijas uz saskarsmes, komunikācijas filozofiju un atbildības ētiku ļauj cerēt, ka pieaugs filozofijas loma cilvēciskākas nākotnes veidošanā. Eksistenciālisma pārstāvis, vācu filozofs Karls Jaspers savā lekcijā "*Filozofija nākotnē*" par filozofiskās dzīves ikdienas uzdevumu uzskata komunikācijas īstenošanu visos iespējamajos veidos. Saprāts kļūst par neierobežotu tās gribu. Īstā eksistence ir tur, kur cilvēks netiek pārvērsts par objektu, līdzekli, kad iegūst savu brīvību, neatkarību reizē ar citu brīvību un neatkarību.

Nākotnes prognozēs tiek izteikta doma, ka ētikai jāuzņemas cilvēciskās uzvedības vadība, jāveido planetārā un pat Visuma ētika, ka evolūcija, tās rezultāti ir vērsti pret tikumisko progresu, ka negatīvās iezīmes, paradumi izplatās vieglāk, ātrāk nekā pozitīvās. Cik ātri un plaši var izplatīties smēķēšana, dzeršana, toksikomānija, narkomānija, bet cik grūti ir uzlabot veselību, nostiprināt pozitīvus paradumus! Daudzu skolēnu atbildēs par muļķīgu rīcību tiek atzīta neinteresanta darāmā veikšana. Arī pieaugušie cilvēki nereti neatšķir nepieciešamo no interesantā, bet interesantas daudziem šķiet filmas, kas ataino vardarbību un seksualitāti un neprasa paša garīgo piepūli. Pieaugot labklājībai, rodas daudzas jaunas problēmas, kam nākotnē būs aizvien lielāka loma. Var mazināties piepūles spēja. Var atteikties no vērtīgiem mērķiem tikai tādēļ, ka tiem vajadzīga liela piepūle, ka tie sākotnēji nav pietiekami interesanti.

XXI gadsimtā pavisam citā kvalitatīvā līmenī notiks *cilvēka un mākslīgi radīto būtņu sacensība*. Mākslīgais intelekts var daudzārt pārsniegt cilvēkam piemītošo intelektu. Ievērojamas izmaiņas var notikt cilvēka un sabiedrības vērtību sistēmā. Citi mērogi veidosies cilvēku spēju vērtējumos, XX gadsimts ir cilvēka saskarsmes un apjēguma gadsimts Zemes mērogā, bet XXI gs. jau būs savas vietas un lomas apzināšanās Visumā.

Nākotnes morālo skatījumu ievērojami ietekmē eshatoloģiskā (grieķu val. *eschatos* – pēdējais, mācība par pasaules un cilvēces galu) orientācija, it sevišķi tā, kas sludina pasaules drīzu galu. Arī visu noliedzošais nihilisms aizver cerību vārtus uz nākotni. Relatīvisma absolutizācija morālē faktiski morāli iznīcina.

Daudz vērtīgu atziņu dod amerikāņu futurologs, Nobela prēmijas laureāts Alvins Toflers, it sevišķi viņa darbs "*Nākotnes šoks*" (Тофлер А. Футуршок. – СПб., 1997). A. Toflers raksta par stabilitātes galu, par kultūras šoku, kas saistīts ar nesagatavotu ieniršanu nepazīstamā kultūrā, par dzīves tempa, situāciju plūsmas pieaugumu. A. Toflers min piecus attiecību tipus, kas saistībā ar laiku veido sociālās pieredzes struktūru, kura ir visu situāciju galvenais komponents: attieksme pret lietām, vietu, cilvēkiem, organizācijām un idejām.

Attieksme pret lietām atspoguļo cilvēku vērtību pamatnostādnes. Aizvien plašākā mērogā attīstās vienreizējās lietošanas kultūra. Jaunu priekšmetu iegāde nereti ir izdevīgāka nekā veco remontēšana.

Vidējam amerikānim viena mašīna kalpo ne ilgāk kā 3,5 gadus, turīgākie tās maina katru gadu vai divos gados reizi. Plaši attīstās mašīnu nomāšana. Mašīna ir ne tikai pārvietošanās līdzeklis, bet arī prestiža, statusa izteicēja. Jaunās mašīnas, datori, televizori parasti ir ekonomiskāki, ērtāki lietošanai. Strauji mainīga attieksme pret lietām ietekmē arī attiecības starp cilvēkiem.

Attieksme pret vietu audzina klejotāju, ja nav stabilas vietas izjūtas, ja noteiktā vietā nav kārtības. Dzīvesvieta un darbavieta atrodas dažādos attālumos viena no otras. Atpūtas laika pavadīšana nereti notiek vēl citur.

Katrs piektais amerikānis reizi gadā maina dzīvesvietu, sāk jaunu dzīvi. Mašīna ir mobilitātes simbols, paver pārvietošanās brīvības iespēju. Pārvietošanās maina vecās attiecības un veido jaunas. Samazinās vietas nozīme cilvēku dzīvē. Septiņās lielās ASV pilsētās vidējais dzīves laiks vienā vietā ir mazāks par četriem gadiem. Latvijā šie straujie pārmaiņu procesi sāk tikai iezīmēties.

Attieksmi pret cilvēkiem ietekmē jau iepriekš minētā mobilitāte. Plašā migrācija vasarā saistīta ar vēlēšanos bezatbildīgi un ar brīvības izjūtu pādzīvot kaut kur citur, nenodibinot paliekošus, ciešus kontaktus. Saksarsme mūsdienu cilvēkam ir tik daudzveidīga, ka viņš emocionāli nespētu uz to visu reaģēt. Iegādājoties kurpes, cilvēku parasti neinteresē pārdevēja ģimenes stāvoklis un rūpju pasaule. Vērojams arī cilvēku attiecību fragmentārisms un sadrumstalotā brīvība. Mūsdienu cilvēka kontaktu skaits nedēļā ir daudz lielāks par viduslaika zemnieka kontaktu daudzumu gada laikā.

Visas savstarpējās attiecības var iedalīt ilgstošās, vidēji ilgstošās un īslaicīgās. *Ilgstošās attiecības* ir ģimenes attiecības, kuras mūsdienās arī ir apdraudētas (it īpaši Latvijā – liels ir šķīto ģimeņu skaits). Šo attiecību saišu sairšana parasti atstāj dziļu pārdzīvojumu, vainas izjūtu. *Vidēji ilgstošās attiecības*, piemēram, mūsdienu ASV, parasti ir draudzība, kaimiņu attiecības, darba attiecības, attieksme pret draudzes locekļiem, sabiedriskām organizācijām un politiskām partijām.

Īslaicīgās attiecības pastāv saistībā ar pakalpojumu sfēru, pārdevējiem un frizieriem. Izņēmums ir attiecības ar ārstiem, juristiem, grāmatvežiem. Šādām attiecībām pakļauti pat bērni, piemēram, mainoties auklēm. Darbavietās kadru nomaiņa vietām pat ir 30–40 % gadā. Jauns darbs saistīts ar jaunu dzīvesveidu. Daudzi cilvēki, sevišķi vadītāji, neidentificē sevi ar ģimeni, ar pagātni, viegli sarauj vecos un ātri nodibina jaunus kontaktus.

Saskarsmē ar organizācijām A. Toflers nākotnē prognozē birokrātijas, kurai raksturīga hierarhija, stabilitāte, noteikta darba dalīšana, krahu. Pārvaldē arvien vairāk sāk strādāt speciālisti, veidojas pašatjaunojoša organizācija ar pastāvīgas reorganizācijas iezīmēm, ar cilvēku orientācijas maiņām. Speciālists saistīts ar savu profesiju, profesionālu attieksmi pret kolēģiem, bet ne ar organizāciju.

Attieksme pret idejām un informāciju arī saistīta ar dinamiskumu. Cilvēkam ātri iespējams kļūt par pasaules zvaigzni, pielūgsmes elku un ātri arī tikt aizmirstam. Idejas un pielūgsmes elki var mainīties līdzīgi modes maiņām. Kad šodien piedzimušais bērns beigs koledžu, zināšanu daudzums būs jau pieaudzis četrkārtīgi, kad viņam būs 50 gadu, – jau 32 reizes. Cilvēka mūžā zināšanas var atjaunināties par 97 %. Mainās arī audzināšanas teorijas. Freidistu bērna tēlu nomaina citi tēli. Masu informācijas līdzekļi ātri un pārliecinoši maina tēlus.

Piebildīsim, ka diezgan populārs mūsdienās jau kļūst veiksmīga biznesmeņa tēls, kas Poruka bālos, sapņojošos zēnus pārvērš par laikmetam neatbilstošiem, nepraktiskiem cilvēkiem.

Ekstravertajiem cilvēkiem ir bieži vien vieglāk veidot karjeru (sevišķi sākmā) nekā introvertajiem, uz iekšu vērstajiem.

Nākotnes morāles prognozēšanā puslīdz droši var apgalvot, ka pastāv paradoksāla likumsakarība – jo dinamiskāka, ātrāk mainīga ir sabiedrība, jo straujāk jāattīstās arī pretējai tendencei – izteiktai stabilitātei, bez kuras cilvēks un sabiedrība var zaudēt līdzsvara izjūtu. Šo stabilizējošo, relatīvajā pasaulē izteiktāku absolūtā momentu visbiežāk pārstāv morāle un reliģija.

Pasaulē dažādos reģionos, atšķirīgās reliģijās un audzināšanā vērojamas metodes, kuru augļi būs ievērojami izjūtami XXI gadsimtā. Lielā vispārinājumā un koptvērumā varam runāt par divām izteiktākām cilvēku un sabiedrības paradigmām. Pirmā cenšas apvienot jauno attieksmi ar tradicionālo, nezaudējot saknes ne ģimenē, ne tautā, ne ticībā, ne arī morālē. Otrā – paātrinātā tempā noiet pagātnes "nastu", vērtības, pielūdz demokrātiju, toleranci, liberālismu, atklātāku vai slēptāku kosmopolitismu. Vieni mēdz ārkārtīgi nesaudzīgi un bargi vērsties pret noziedzību, pret tiem, kuriem ir neveselīgs dzīvesveids, kas pieļauj abortu, pašnāvību kā brīvības izpausmi. Un, lai cik tas dīvaini un patriarhāli vecmodīgi arī neizklausītos, XXI gadsimts sniegs dziļāku ieskatu ne tikai nākotnē, bet arī pagātnē un varbūt par jaunu liks atgriezties pie vienas otras pusaizmirstas patiesības un šķietami novecojušas vērtības.

Lai nezaudētu nākotni, nedrīkstam pazaudēt pagātni. Sabiedrība bez cerības, bez ticības saviem spēkiem un pagātnes atbalsta, bez izteiktas vitalitātes pati sev gatavo mūžīgu atpūtu no visām pretrunām un konfliktiem, kas ir dzīvas un attīstībā esošas sistēmas iezīme.

Alberts Šveicers ir sacījis: *"Ir jānāk Jaunai Renesansei, vēl diženākai Renesansei nekā tā, kas nāca pēc viduslaikiem, tā būs lielā Renesanse, kad cilvēki atklās, ka ētiskais ir vislielākā praktiskā vērtība."* (Nosiks B. Šveicers. – R., 1980. – 254. lpp.)

IV. Tikumiskā izglītība un audzināšana

Pedagoģiju parasti raksturo kā audzināšanas un izglītošanas *zinātņi*, arī kā *mākslu* uzkrātās zināšanas un pieredzi nodot nākamajām paaudzēm, sagatavojot tālākai pieredzes attīstībai.

Ko no cilvēces ilgstošajā vēsturē uzkrātā vajadzētu iekļaut pamatzglītībā? Ko vajadzētu mācīt un audzināt, lai pati personība spētu atlasīt sev noderīgāko, spētu pati savu personību veidot tālāk?

Slavenais vācu filozofs G. Hēgelis pedagoģiju uzskatīja par mākslu darīt cilvēkus tikumiskus, veidojot viņiem otru dabu – kultūras un garīgo dabu. Arī Alberts Šveicers, ārsts, teologs, muzikologs un grāmatas "Kultūra un ētika" autors, ētikā saskatīja augstāko patiesību, augstāko mērķtiecību, bet kultūras un ētikas vienībā – cilvēces progresa iespēju. Paradoksāli, ka audzināšanā un izglītošanā mēs dodamies pasaulē un vēsturē, lai *atgrieztos pie sevis*, lai sevi dziļāk iepazītu citos mērogos un skatījumos. Oriģinālas kultūrfilozofijas radītājs Ernsts Kasīrers (1874–1945), kura grāmata "Apcerējums par cilvēku" izdota arī latviešu valodā, sevišķu uzmanību velta pašizziņai, introvertam (uz iekšu vērstam) skatījumam, kas pavada, papildina ekstraverto (uz āru vērsto) skatījumu.

E. Kasīrers raksta: "*Jo vairāk kultūras pētījumos attālināmies no tās pirmsākumiem, jo vairāk šķiet, ka tieši introvertais skatījums izvirzās priekšplānā... Introversijas pastiprināšanos var novērot gandrīz visās kultūras dzīves formās.*" (Kasīrers E. Apcerējums par cilvēku. – R., 1997. – 17. lpp.)

Kādi skolēni vairāk patīk skolotājiem, kādi darbinieki – dažāda ranga vadītājiem? Pētījumi rāda, ka ASV ekstraverto skolēnu ir apmēram trīs reizes vairāk nekā introverto, ka notiek sava veida introverto "apspiešana". Ekstravertais skolēns dominē sanāksmēs, jo viņš labprāt uzstājas, piesaista uzmanību, izstaro enerģiju, spēj atdzīvināt jebkuru situāciju. Šādi skolēni dažkārt klasē ceļ roku, kad jautājums vēl nav īsti pateikts. Tas novērotājiem rada aktivitātes iespaidu. Ekstravertie bieži ir zemāka ranga vadītāji. Introvertam cilvēkam parasti nav liels draugu un paziņu loks. Viņš pārdomā sakāmo, mīl koncentrēties, dažkārt atstāj kautrīga, noslēgta cilvēka iespaidu. Viņam grūtāk veidot karjeru, bet viņš ir sevišķi nepieciešams, kad jāapsver dažādi varianti, kuros nepieciešama stratēģiskā domāšana. Introvertie mēdz būt arī lieliski klausītāji, taču nemīl tukšu plāpāšanu.

Svarīgi ir cienīt šo dažādību! Dažādība attiecas arī uz dažādām metodēm, uz dažādu ceļu meklējumiem, nepazaudējot Ariadnes pavedienu, kas ļauj orientēties visdažādāko attieksmju un audzināšanas teoriju labirintos.

Morālā pedagoģija un ētiskā izglītība kā visas audzināšanas un izglītošanas rezumējošā daļa var veikt savu misiju, ja tā pati balstās gan uz

psiholoģiskām zināšanām, gan ekoloģisko audzināšanu un sociālo pedagoģiju. Cilvēku lielākie svētumi, cilvēcības augstākie principi cieši saistīti ar reliģijas jautājumiem.

Praktiskā ētika cieši savijas ar ekonomiku, politiku un tiesībām. Fiziskā izglītošana un audzināšana, miesas vingrinājumi gan stiprina cilvēku morāli, gan atstāj labāku estētisku iespaidu. Ļengana, salikusi gaita, haotiskas roku kustības jau daudz ko stāsta par šīs gaitas autora raksturu. Praktiskā ētika izveidojās filozofijas ietvaros un saglabā prasību pēc būtiskā apjēguma un plašā vispārīguma nepieciešamības visā izglītības un audzināšanas darbā.

Pedagoģiskās meistarības noslēpums ir spējā audzināt nemanot (tāpat kā nemanām svaigu gaisu, kad tas ir). Arī ziedi uzplaukst, augļi nobriest it kā nemanot, lai gan pūlējies ir cilvēks, saule, lietus, bites. Laba daiļliteratūra, māksla veic šo latento (slēpto, nemanāmo) audzināšanu. Zīmējumā cilvēks dažkārt spēj dziļāk izteikt sevi un dzīvi. Mūzikā parasti izsaka arī to, kas nav pateikts vārdos.

Pasaulē valda satraukums par to, **kā iemācīt būt cilvēciskam, kā rast dziļāku jēgu dzīvē, kā uzturēt patiesās dzīvotalkas, kā sadzīvot, lai valdītu lielāka brīvība, taisnīgums, kā radīt jaunus mācīšanās motīvus, jaunas laikmetam un cilvēces humānai un solidārai attīstībai atbilstošas un aizraujošas vērtības, kā atraisīt cilvēku cildenu mērķu īstenošanai.**

Tikumiskā izglītība vispirms cenšas panākt, lai cilvēces pamatvērtības, kas ir nosacījums cilvēces izdzīvošanai, kļūtu par katras racionāli apjēgtas, dziļi izjustas un praktiski īstenotas personības iekšējām vērtībām.

Viss izglītības process būtu virzāms uz **patiesības** meklējumiem. Patiesība kļūst par vērtību, kad to ne tikai izzina, atklāj, bet arī mīl. Ne velti jau senatnē veidojas mācības, kas sevī ietver vārdu **mīlestība**, – filozofija (gudrības, patiesības mīlestība), filoloģija (vārda mīlestība). Patiesība ir atbilstība faktiem, dzīves īstenībai. Ētiskā patiesība ir atbilstība cilvēkam, cilvēcībai, brīvībai. Vairāki domātāji patiesības būtību saskatīja **brīvībā**, bet brīvību savukārt raksturoja kā **spēju pašam sevi noteikt, apstiprināt**. Verdziskuma atmosfērā attīstās melīgums, lišķība, iztapība, glēvulība, vardarbība. Cīņa pret vergu sevī ir reizē cīņa pret šiem un citiem patiesības kropļojumiem. Arī greizajā brīvības spoguļvalstībā – visatļautībā – vienu brīvība pārvēršas citu nebrīvībā, bet patiesība kļūst šauri egoistiska, subjektīva, neloģiska, kad vienu egoisms prasa citu altruismu, kad vienu viltus cer uz citu godīgumu. Tātad uzdevums ir – **mīlēt patiesību un darīt tā, lai tās īstenojums dzīvē vairotu brīvību, labo un skaisto, lai radītu pamatotu ticību cilvēciskākai nākotnei.**

Ieteicams cilvēciskās vērtības un to pretpolus izzināt ne tikai no grāmatām, bet arī no tautas gara mantām, no dzīves.

Katrs skolēns, students pēc savas izvēles varētu uzklaut savas vecmāmiņas, mātes, tēva, vectēva vai kāda vecāka paziņas dzīvesstāstu, pajautājot, kādas vērtības ļauj izdzīvot grūtās dzīves situācijās, kādas ļauj sadzīvot ar cilvēkiem, kas ir

svēts cilvēka un tautas dzīvē, kas ir tas, ko ne par kādu naudu nevar ne pirkt, ne pārdot. Šīs vērtības varētu salīdzināt ar savām vērtībām. Varētu veikt kopīgu pētījumu par skolas, ciema, pagasta, pilsētas vērtībām pašreiz vai pat XX gadsimtā. Republikā jau ir veikti plaši pētījumi par skolēnu vērtībām (Šmite A. Garīgo vērtību sargāšana; Bairs J. Skolēnu personības vērtību un psihiskās attīstības vērtējumu kritēriji. – Skolotāju pieredze (Metodisko rakstu krājums). – 1996. – 10. nr. – 3.–7. – 32.–35. lpp.).

Tikumiskā izglītošana ir tikumiskās audzināšanas sastāvdaļa. *Tikumiskā audzināšana ir mērķtiecīga personības tikumiskā veidošana.* Tikumiskā audzināšana caurstrāvo visus audzināšanas veidus, saistot tos ar cilvēciskiem ideāliem, vērtībām, ar jēgpilnu cilvēka un sabiedrības orientāciju. Bet cilvēks veidojas arī stihiski ikdienā – skolā starpbrīžos, uz ielas, transporta līdzekļos, masu komunikācijas līdzekļu ietekmē. Ikdienas savstarpējā saskarsmē ievērojamo ietekmi atstāj ne tikai vārdi, bet arī poza, žesti, mīmika jeb ķermeņa valoda.

Tikumiskā izglītība un audzināšana noris dažādās attīstības pakāpēs, ievērojot atšķirīgas dzimuma, vecuma un tautas kultūras īpatnības. Sergejs Hesens darbā "Pedagoģijas pamati. Ievads lietišķajā filozofijā" (kas pirmo reizi klajā nāca 1923. g. Berlīnē, drīz pēc tam parādījās tulkojumā latviski, pašreiz ieguvusi jaunu atzinību) sīki pamato trīs tikumiskās izglītības pakāpes – līmeņus, katrai nosakot savu izglītības teoriju:

- ✓ *anomijas* (bezlikumības) jeb pirmsskolas izglītības teorija;
- ✓ *heteronomijas* (grieķu val. *heteros* – cits, *nomos* – likums) jeb skolas teorija;
- ✓ *brīvās pašizglītības (autonomijas)* jeb ārpusskolas izglītības teorija.

Līdzīgs ir arī plaši pazīstamais Lourenca Kolberga morālās apziņas, uzskatu attīstības pakāpju un līmeņu raksturojums, attiecīgi izdalot pirmskonvencionālo, konvencionālo (latīņu val. *conventio* – līgums, noteikums, vienošanās) un virskonvencionālo līmeni.

Anomijas (bezlikumības), arī *pirmskonvencionālā* pakāpe vairāk atbilst dabiskumam, kad tiek ievērota dabas nepieciešamība bez sabiedrības jābūtības un brīvības likumiem. Anomija ir tāds stāvoklis cilvēka attīstībā, kas visvairāk atbilst pirmsskolas vecuma bērniem, kā arī tādām līmenim sabiedrībā, kad daļa tās locekļu vairs neievēro sabiedrībā līdz šim pieņemtās normas un likumus. L. Kolbergs pirmskonvencionālo līmeni raksturo kā tādu, kad cilvēka uzvedība ir instinktu, kaislību un praktisko aprēķinu vadīta, kad to nenosaka tikumiskā griba vai sabiedrības likumi un normas. Kur nav jābūtības prasību (tev jāapgūst tas, ko vēl nespēj, tev jābūt labākam, varošākam), tur neveidojas arī pienākums, atbildība, sirdsapziņa. S. Hesens par jēgpilnu izglītību atzīst tādu, kas katrā zemākajā līmenī veido pamatu augstākam līmenim. Bērns ir darbīgs, zinātkārs, izjūt skaistumu, vienmēr cenšas darboties. Garlaicība un slinkums ir sliktas audzināšanas sekas. Tikai piebildīsim, ka dažkārt iekšējā gara, pārdomu aktivitāte ārēji var atstāt neaktivitātes iespaidu. Tādi "sliņķi" vēlākā dzīvē ir daudz ko jaunu izgudrojuši.

Audzinašanas mērķis ir jau anomijas pakāpē attīstīt visus bērna spēkus, attīstīt atsevišķus orgānus, jūtas; labu redzi, dzirdi, tausti saistībā ar labu māksliniecisko uztveri, gatavojot bērnus praktiskai dzīvei (mācot mazgāt traukus, uzklāt galdu, apģērbties, uzkopt telpas). Pirmsskolas vecumā dabiska darbība ir rotaļa, spēle, iztēle. Taču spēle nedrīkst būt tikai izprieca, jācenšas iztēli pārvērst radošā darbībā (pašreizējā darbībā redzot tālākas attīstības iespēju).

Heteronomijas (pēc S. Hesena), *konvencionālā* (pēc L. Kolberga) pakāpe – līmenis visvairāk tiek attiecināts uz pamatskolas gadiem. Tā īstā vērtība nav šajā pašā līmenī, bet gan pārejas pakāpē uz autonomiju, virskonvencionālo līmeni. Šajā pakāpē sevišķi iezīmējas kopīgs darbs, kopīga regulācija, sabiedrības likumu un prasību apgūšana. Mācību stunda ir darbs ar izteiktu pārvēršanos jaunradē. Šajā pakāpē notiek tiesisko normu apguve kā sava veida morāles minimālo prasību ievērošana, kas bez zināmas morālās maksimālās orientācijas mazina tālāko attīstības iespēju.

Priekšlaicīga patstāvība, autonomija (pašlikumība) bez izteiktas patības, atbildības, sirdsapziņas, sabiedrības likumu un prasību apzināšanās var brīvību viegli pārvērst patvaļā, individualizāciju – egoismā un pieaugušo negatīvo iezīmju nekritiskā pārņemšanā; iztēli, radošo garu – spekulatīvos prāta spriedumos, nihilisma, anarhisma, amorālisma aizstāvībā. Kopības ideja var arī īstenoties saplūšanā ar masu, pūli un dažkārt ar iekļaušanos bandā. Vispusīga aktivitāte un rosīšanās bez dzīves jēgas vajadzības un izteiktas vērtību orientācijas var sadrumstalot personību un pārvērsties diletantismā. Arī ar augstām gara vērtībām var rotaļāties kā ar vieglu laika kavēkli vai pat pārvērst tās izsmiekla objektā (tās ir dogmas, neatbilst mūsdienu modernās dzīves prasībām utt.).

Heteronomā, konvencionālā pakāpe var veidot arī citu galējību, ja tā nav priekšnosacījums augstākai autonomijas pakāpei. Var būt verdziska attieksme pret likumiem, normām, burtkalpība bez dziļākas un tālākas jēgas izpratnes. Līdzekļi var pārvērsties mērķos. Ne likumi, disciplīna un kārtība vajadzīga labāku cilvēku attiecību veidošanai, bet pats cilvēks ir tikai objekts, lieta, automāts, kas kalpo noteiktai kārtībai, režīmam, idejai. Pārvēršot cilvēku objektā, manipulācijas līdzeklī, tiek izskausta morāle. Morāle var pastāvēt tikai tur, kur ir brīva izvēle un atbildība par šīs brīvības izmantošanu. Svarīgs ir arī mūsu interešu un orientāciju horizonts. Noteiktu partiju pārstāvji dažkārt var stingri ievērot partijas disciplīnu, nekalpojot valsts un sabiedrības interesēm kopumā.

Tā kā sabiedrības normu un likumu apgūšana ir būtiska pusaudžu vecumā un, pamatskolu beidzot, jāorientējas tiesiskajās un arī pamatpolitiskajās problēmās, tad sevišķa nozīme ir tiesisko, politisko, ekonomisko jautājumu saistībai ar morāli.

Ir nepieciešams analizēt pamatskolas izglītību un audzināšanu ne tikai kā obligāto minimumu, bez kura nav iedomājama mūsdienu sabiedrība. Apmierināties ar šo minimumu nozīmētu, ka noteiktas valsts sabiedrība nebūtu

konkurētspējīga ne tikai pasaulē, bet pat pašu zemē, lai arī tās cilvēki visumā būtu godīgi un labi. Tikumiskā izglītība un audzināšana rezumē visu izglītības un audzināšanas procesu, saskaņojot to ar laikmeta pieaugošajām prasībām, kurām atbilstoši nepieciešams izglītoties un veidot sevi visu mūžu.

Virskonvencionālā, t. i., brīvās pašizglītības *pakāpe* ir pāreja no stundas, no zināmas piespiešanas rāmjiem uz jaunradi, uz cilvēka nemitīgās pilnveidošanās uzdevumu visas dzīves garumā, lai gan pilnīga apmierinātība ar sasniegto nozīmētu jaunrades izsikumus. Skolotājs ir paraugs skolēniem ar nepārtrauktajām pašizglītošanās un pašaudzināšanas tieksmēm un paradoksālā uzdevuma centieniem – veidot labāku, gudrāku, varošāku, cilvēciskāku paudzi par savējo, labākus audzēkņus par sevi pašu. Morālā autonomija nozīmē, ka tikumiskais likums nav atsvešināts no paša cilvēka, ka cilvēkā ir izteikts paškontroles, pašsoģa, pašstimulācijas mehānisms, ko pārstāv sirdsapziņa. Tā ir arī atbildība par savu dotumu, spēju neizniekošanu, bet tālāku attīstību. Cilvēks īsti sevi apstiprina kā personību ar spēju iekļauties pārpersoniskajā sfērā, kurā cilvēks apjēdz sev pāri stāvošus uzdevumus, kurā cilvēkam nav vairs tikai bioloģiski fizioloģiska eksistence un kurā atbildīga ir gan ģimene, gan tauta, gan cilvēce un daba.

Par autonomās pašattīstības pakāpes sasniegto līmeni var spriest pēc

- ✓ pašdisciplīnas;
- ✓ pašaudzināšanas, pašizglītības, pašpilnveidošanās;
- ✓ pašlaušanās uz sirdsapziņu un atbildību;
- ✓ dzīves jēgas vajadzības veidošanās, kas ļauj daudzās tieksmes un intereses vienot, lai sasniegtu noteiktu pamatmērķi;
- ✓ spējas darboties pašaiizliedzīgi, nesavtīgi.

Interesanti ir uzzināt, kāda daļa skolēnu konkrētā klasē, pat kāda daļa studentu noteiktā kursā veic sistemātisku pašizglītību, pašaudzināšanu, kāda – nesistemātiski, kāda – nemaz. Varētu arī pierakstīt precīzi, kā tiek izmantots laiks vienā nedēļā.

Virskonvencionālā pakāpe ir sava veida Z. Freida sludinātā *Super Ego* pakāpe jeb *patības* izpausme, kad ne tikai cilvēka apziņā, bet arī zemapziņā vairs nav tikai Es, bet arī cilvēku un cilvēces pārstāvniecība, "sūtniecība" bez speciāliem štatiem un birokrātiskas sistēmas.

Autonomā pašlikumības pakāpes sasniegšana lielum lielam sabiedrības locekļu vairākumam (visiem pieaugušajiem) ir arī lielākā valsts un sabiedrības līdzekļu ekonomija, tāpēc ka nav vajadzīgi daudzi uzraudzības un kontroles orgāni, jo tie ir nodoti pašuzraudzībai un paškontrolei. Tad nezog nevis tāpēc, ka ir bailes tikt pieķertam, bet gan tāpēc, ka zagšana principā nav savienojama ar noteiktas personības principiem un vērtībām. Tieši autonomā, virskonvencionālā līmenī cilvēks visvairāk parādās kā neatkārtojama individualitāte, kā neaizstājama būtne. Augstāko garīgo vērtību iemiesošanās cilvēkā ir iespējama, ja pats cilvēks tās sevi pārmanto un saskaņo

gan ar savu temperamentu, gan raksturu. Tas ir radošs un izteikti individualizēts process. Flegmatīķis un sangviniķis, ekstravertais un introvertais cilvēks atšķirīgi īsteno labestību, daiļumu, citādi paudīs patiesību. Viens var pielūgt vētras, straujos tempus, dinamiku, cits – klusās pārdomu iespējas. Viens vēlas, lai kaut kas padarīts būtu jau tūlīt, cits sevi gatavos darbam, kas augļus nesīs varbūt tikai pēc daudziem gadiem. Lai cik meistarīgs būtu skolotājs, atrast visatbilstošāko individuālo pieeju katram no trīsdesmit vai pat simts skolēniem nav iespējams, bet spilgti iezīmētai individualitātei jau ir vieglāk ja ne palīdzēt, tad vismaz ieteikt konsultantus. Jo zemākā līmenī atrodas cilvēks, jo vieglāk tas standartizējams, vieglāk pakļaujams nemanāmai manipulācijai. Tāds cilvēks vienlaikus var pārsteigt ar negaidītu rīcību, ko nosaka garastāvoklis, grupas vai bara instinkts.

V. *Tikumiskās audzināšanas virzieni*

Tikumiskā audzināšana nav iedomājama bez pašaudzināšanas, bez sabiedrotā pašā personībā. Nosacīti tikumisko audzināšanu varam iedalīt vairākos savstarpēji cieši saistītos virzienos:

- ✓ tikumiskā, ētiskā izglītošanā;
- ✓ tikumisko jūtu veidošanā;
- ✓ tikumiskās gribas, rakstura attīstībā;
- ✓ tikumiskās pieredzes, atmiņas bagātināšanā;
- ✓ elementāro pieklājības normu vingrināšanā;
- ✓ personības pamatkodola, pamatvērtību, pārliecības veidošanā;
- ✓ cīņā pret novirzēm no cilvēcības principiem un amorālisma izpausmēm.

Ir grūti novērtēt darbu tikumiskajā izglītošanā un audzināšanā. Skolas nereti lepojas ar nolasītām lekcijām, disputiem par ētikas jautājumiem, par skolēnu iesaistīšanu sabiedriski lietderīgā darbā, par likumpārkāpēju samazināšanos skolēnu vidū. Tas, protams, ir svarīgi. Var spriest arī pēc uzvedības starpbrīžos, pēc tā, cik kārtīgs ir skolas inventārs, kāda ir skolas apkārtnē un pat kādas izskatās tualetes telpas pēc stundu beigām. Bet... pats galvenais tikumiskās izglītības un audzināšanas darbs nav domāts atskaitēm. Tas ir nesavtīgs un pašaieliedzīgs darbs, veidojot gan savu, gan skolēnu personības, pamatos mudinot to darīt pašiem. Mūsdienās skolēnu izaugsmi ietekmē ne tikai vecāki un skolotāji, bet visa sabiedrība, masu komunikācijas līdzekļi, visdažādākās partijas un organizācijas, ieskaitot reliģiskās. Skolotājam ir zināma korigējoša loma. Skolotāja novērtējums arī var ievērojami mainīties laika gaitā. Dažkārt bargais un lādētais skolotājs tiek atzinīgi novērtēts pēc daudziem gadiem, jo viņš pratis savienot dziļu cieņu ar augstām prasībām, klaji nepaužot mīlestību pret bērniem. Pašreiz apjūsmotais var tikt arī ātri aizmirsts kā viens otrs tiņu elks. Dzīve ir pārsteigumu pilna. Arī kādreizējais "neērtais" skolēns, kas sagādājis galvas sāpes ne vienam vien skolotājam, kļūst par skolas lepnumu. Un viņš ir pateicīgs skolai, ka tā neļāva viņam sevi pazudināt. Bet kādreizējais "ērtais" skolēns varbūt spēj hameleoniski veikli pielāgoties visdažādākajām dzīves situācijām, ieskaitot amorālās...

1. TIKUMISKĀ, ĒTISKĀ IZGLĪTOŠANA

Tikumiskā izglītošana vairāk attiecas uz ikdienas dzīves gudrību, uz savas un apkārtējās dzīves tikumu, morālo prasību apjēgumu. Ētiskā izglītošana ir cilvēces un savas tautas tikumu un ētisko mācību vēstures apgūšana. Tā māca dziļāk saprast sevi un sabiedrības intereses, atklāj cilvēcības ideālu meklējumus, morāles pamatprincipus, vērtības, dzīves jēgu. Visi šie jautājumi jau ir aprakstīti ētikas grāmatās. Tikumiskā un ētiskā izglītošana māca orientēties pasaulē, dzīvot saskaņā ar sevi, citiem un dabu.

Jau sengrieķi izcīlu vietu tikumiskajā rīcībā ierādīja *prātam, gudrībai*. Netikumību parasti saistīja ar muļķību. XVIII gadsimtā apgaismotāju uzskatos vēlreiz uzmanība tika pievērsta prāta izglītošanai kā tikumības priekšnoteikumam. XX gadsimts demonstrēja, kādu ļaunumu, kādus draudus cilvēcei var radīt gudrība, ja to izmanto nogalināšanai, varai pār dabu un cilvēkiem.

Interesanti, ka latviešu un citu tautu pasakās "muļķītis" ar savu pašreizējību, godīgumu rāda patieso dzīves gudrību. Jau senatnē runāja par triju veidu gudrībām – prāta (galvas), sirds (jūtu) un roku (darītāju) gudrību.

2. TIKUMISKO JŪTU VEIDOŠANA

Tikumisko jūtu veidošanā svarīgs nosacījums ir, lai tikumiskā rīcība būtu emocionāli spēcīgāka nekā netikumiskā. Spilgtus tēlus rada daiļliteratūra, diemžēl pozitīvo tēlu parasti ir grūtāk parādīt tik izteismīgu un daudzveidīgu kā negatīvo (atcerēsimies kaut vai Dantes elles un paradīzes tēlojumu "Dievišķajā komēdijā"). Estētiskā audzināšana ir neatsverams palīgs tikumisko jūtu attīstībā.

Tikumiskās jūtas ir spēja just līdzītiem. Bez līdzjūtības, līdzcietības nevar veidoties sirdsapziņa, kas ir sava veida jūtu gudrība. Pašreizējīgu cita pārdzīvojumu izjūtu, spēju sevi nostādīt citu vietā parasti sauc par *empātiju*, ko raksturo arī kā *altruisma* avotu. Altruisms (latīņu val. *alter* – cits) ir nesavtīga palīdzība citiem pretstatā egoismam. Svarīgi veidot attiecības tā, lai bērni un jaunieši spētu ar sapratni un iejūtību izturētos pret tiem, kuru vecāki ir trūcīgi vai slimi, kuri nevar atļauties piedalīties kopīgos ceļojumos, izpriecās. Tā ir spēja iejusties dzīves pabērnu lomā. Dažkārt pret "apceļamo" skolas biedru izpaužas neapjausta nežēlība.

Bieži cilvēku, bet it sevišķi pusaudžu jūtas ir neskaidras, pretrunīgas, ātri mainās noskaņojums. A. Puškins runā par parādībām, kad jūtu nabadzību cenšas aizstāt ar vārdiem un vārdi ir nepietiekami, lai izteiktu jūtas. Pusaudžu vecumā var parādīties līdz šim nepazītas jūtas. No jūtu pacēluma debešķīgos augstumos var ātri sekot kritums vulgaritātē, depresīvā noskaņojumā.

Mīlestība, aizraušanās, greizsirdība, naids, izmisums var būt ne tikai spilgti un dramatiski izteikti, bet var arī būt kā sniegputeņa virpulis vasaras tveicē. Ir labi, ja kādam var droši uzticēt savas jūtas. I. Kants runā par pārjuteklisko dabas formu, kas nekaitē jutekliskai pasaulei. Patriotisma jūtas, augstsirdība, dabas mīlestība, aizraušanās ar vaļasprieku vienlaikus gan bagātina personīgās jūtas, gan ļauj veidot pārpersoniskā izjūtu, mazinot kādas personīgās izjūtas iespējamo traģismu.

3. TIKUMISKĀS GRIBAS UN RAKSTURA ATTĪSTĪBA

Ar ētisko izglītošanu, jūtu un gribas attīstību mēs veidojam savstarpēji saistītu psiholoģisko trīsstūri, ko dažkārt dēvē par klasisko vai tradicionālo. Prāts, jūtas un griba jau nosaka izziņas vienotību ar emocionālo pārdzīvojumu, kas cieši saistīts ar attieksmēm pret vērtībām un ar izvēli, ko nosaka griba, paverot iespēju nodomiem un vērtībām īstenoties dzīvē. Prāta, jūtu un gribas attieksmēs var veidoties visdažādākās variācijas. Ideālu attiecību piemērs: prāts konstatē, ka cilvēks, kas lūdz palīdzību, ir godīgs, šis cilvēks ir simpātisks, un mēs viņam palīdzam. Bet var būt situācijas, kad nepalīdzam cilvēka slinkuma, vājas gribas dēļ. Vai, palīdzot kādam, mēs neatbalstām viņa slinkumu, nepatstāvību? Dažādām izvēlēm atbilst dažāda prāta un gribas piepūle un emocionālā spriedze.

Tikumiskajai gribai piemīt spēja atteikties no zemākām vajadzībām augstāku vajadzību vārdā, būt saimniekam pār vilinājumiem un kārdinājumiem. Jau no senatnes grēcinieki, ļaunā darītāji ir iedalīti tādos, kas grēkojuši muļķības dēļ, kas – jūtu nesavaldīgā kaislē, kas – gribas vājuma dēļ. Kāpēc cilvēki nereti savlaicīgi neizpilda uzdoto? Cik daudz ir citu vilinājumu: dažādas spēles, filmas, pasākumi vai vienkārši slinkums! Dažkārt tie ir daudzie darbi, ko cilvēks uzņēmis, lai ģimene varētu cilvēciski izdzīvot.

Pasaulē šobrīd ir radies satraukums par piepūles, paškontroles un pacietības spēju mazināšanos pusaudžu un jauniešu vidū vairākās attīstītās valstīs, ko parāda pētījumi, kas izdarīti ar desmit gadu atstarpi. Starp pienākumu un tieksmēm nereti veidojas dziļa plaisa. I. Kants krasī nostājas pienākuma pusē un runā par gribas svētumu kā praktisku ideju, kas ir kā pirmtēls, kuram galīgas būtnes tuvojas bezgalīgi. Pasaulē jau laikam nekas dziž nav paveicams bez lielas gribas piepūles, uzdrīkstēšanās drosmes.

Interesantas ir dažu pusaudžu atklātās atbildes, izsakot vēlēšanos brīvā laikā daudzīties, spēlēt kārtis, viņu ideāls – ne ar kādiem pienākumiem nesaistītais atpūtnieks. Zēni parasti vēlas lepoties ar drosmi, ar spēcīgu raksturu, bet daudzu filmu piemērs var radīt greizu ideāla tēlu. Daudzām parādībām jāatsedz dziļākie psiholoģiskie un sociālie cēloņi. Aiz vardarbības būtībā slēpjas glēvulība, aiz agresivitātes nereti – nevarība sevi citādi apstiprināt vai arī mazvērtības izjūtas sublimācija.

Stiprā raksturā iemiesojas vairāk vai mazāk noturīgu īpašību ansamblis ar izteiktu gribas dominanti. Noteiktu īpašību veidošana iegūst morālu jēgu, ja tiek veidots cilvēcisks raksturs. Īpašības jau parasti ir vērtības, kas pār-gājušas personības raksturā. Kopš Platona laikiem īstam cilvēka raksturam jāveidojas vismaz no četriem pamattikumiem – īpašībām (vērtībām): gud-rības, drosmes, mērenības un taisnīguma.

4. TIKUMISKĀS PIEREDZES UN ATMIŅAS BAGĀTINĀŠANA

Pamācošs, pārdomas rosinošs ir stāsts par kāda franču zemnieka nepaklausīgo dēlu. Pēc katra sliktas uzvedības gadījuma tēvs iedzīnis pie mājas ieraktā kokā naglu. Kad viss koks bijis vienās naglās, dēls ilgi domīgi stāvējis tā priekšā un nolēmis la-boties. Tad tēvs par katru labu darbu izvilcis vienu naglu. Beidzot pienācis svinīgais brīdis, kad izvilka pēdējā nagla. Pavisam negaidot dēls rūgti raudājis.

– Kāpēc tu raudi? – neizpratnē taujājis tēvs. – Naglu taču vairs nav!

– Naglu nav, bet robi palikuši, – atbildējis dēls.

Kas izgaist ātri no atmiņas, kas paliek ilgāk par dienu, kas saglabājas gadiem un pat visu mūžu? Sirdsapziņa pastāv, pateicoties ilgstošai atmiņai. Cilvēks bieži ātri aizmirst, ko sliktu darījis citiem, bet ilgi atceras citu pāri-darījumus. Dzīves jēgas vajadzības veidošanās, kad īsti sāk domāt par dzīvi kopumā, ir reizē pasūtījums ilgstošai atmiņai. Pamatmērķim, galvenām inter-esēm un vērtībām visvairāk kalpo atmiņa. Kas bijis vienaldzīgs, nav saist-ījies uzmanību, to jau grūti atcerēties. Tāpēc arī vienaldzīgie mācību priekš-meti ir tie grūtākie.

Aizmiršana pati par sevi nav negatīva parādība. Ir paruna: "Pasaki, kas ir tavs draugs, un es pateikšu, kas tu esi." Varbūt vēl labāk cilvēku varētu raksturot tas, ja viņš atklāti pateiktu, ko atceras un ko aizmirst, ko nevēlas atcerēties un ko vēlas. Atmiņa ir kā personības lielais filtrs ar vairākiem slāņiem: vienu laiž cauri prāts, citu – jūtas, vēl citu – griba ar savu prak-tisko izvēli un īstenojumu.

Pieredze ir cieši saistīta ar atmiņu. Morālā ziņā sevišķi svarīga ir cilvēku attiecību pieredze. Ne mazums bērnu pieredzējuši un pārdzīvojuši savu ve-cāku šķiršanās dramatismu, ķildas ģimenē, ar kaimiņiem, radiem un sve-šiniekiem. Personīgā pieredze var radīt vienpusīgu skatījumu uz dzīvi (visi ir neliēši, zagļi; labie vārdi ir liekulība u. tml.). Ir ļoti nepieciešams, lai bērnu un pusaudžu tiešajā saskarsmē būtu kaut daži labi cilvēki, it sevišķi tiem, kuri nāk no nelabvēlīgām ģimenēm, lai radītu ticību labajam. Arī laba daiļli-teratūra, filma, teātra izrāde var palīdzēt.

Morālajā pieredzē svarīga ir ne tikai personīgā, bet arī vēstures, sabied-rības labestības pieredze, varonība. Kā interesanti pastāstīt par saskanīgu, laimīgu ģimeni, par labu sadzīvot prasmi, tā jau ir arī skolotāju problēma.

Gan ētikā, gan filozofijā ir svarīgs latīniskais jēdziens *a priori* – neatkarīgi no pieredzes, pirms pieredzes un *a posteriori* – pēc pieredzes, pieredzes rezultātā iegūtais spriedums, atziņa. Pārdomas rosinoša ir ebreja anekdotiskā pamācība savam dēlam: "Kaut tu būtu tikpat gudrs *pirms* notikuma kā latviešu cilvēks *pēc* notikuma." Pēc notikuma, pēc pieredzes iegūšanas mēs spējam neatkārtot līdzīgā situācijā pieļautās kļūdas. Diemžēl vienam otram kļūdu atkārtošana kļuvusi par paradumu. Cilvēce savā ilgajā laikā ir uzkrājusi pieredzi, kas noder kā apriora pamācība, brīdinājums, aizliegums, lai bezgalīgi neatkārtotu kļūdas, mazinātu traģēdijas. Cilvēka mūžs ir par īsu, lai viņš visu izbaudītu pats uz savas ādas. Konfūcijs pirms 2500 gadiem ir teicis, ka gudrais mācās no grāmatām, bet muļķis – no dzīves. Tas nepavisam nenozīmē dzīves noniecināšanu. Labās grāmatās taču arī ir dzīves pieredzes apkopojums. Taču vienlaikus daudzos jautājumos miljonu pieredze nevar pilnībā aizstāt personīgo pieredzi. Mīlestība jāpārdzīvo katram sava. Bet ir daudzas parādības, no kurām izvairoties sabiedrība dzīvotu daudz labāk. Atturēšanās no smēķēšanas, dzeršanas, narkotisko un toksisko līdzekļu lietošanas būtu ne tikai morāli, bet arī finansiāli izdevīga un turklāt stiprinātu veselību.

Cilvēces pieredzes tūkstošgadīgais aposteriorais mantojums noteiktu principu, likumu, normu un vērtību veidā, arī kā Dieva baušļi, nostājas katra cilvēka priekšā kā apriora, pirmspieredzes prasība – "Tev būs... Tev nebūs..." To ievērošana ir katra cilvēka un visas cilvēces labā, patiesas brīvības, labklājības, taisnīguma, godīguma, patiesības labā. Augstas prasības uztur gara spraigumu, neļauj sirdsapziņai rūsēt, apsūnot.

5. ELEMENTĀRO PIEKLĀJĪBAS NORMU AUDZINĀŠANA

Cilvēku saskarsmes ilgstošajā procesā ir izveidotas elementārās pieklājības normas, kas var atšķirties atsevišķām tautām, noteiktiem reģioniem un vēsturiskiem laikmetiem. Ir izstrādātas vairāk vai mazāk stingras formālas uzvedības un izturēšanās normas dažādās dzīves situācijās, un to sauc par *etiķeti*. Starptautiskās pieklājības normas, kuras jāievēro starptautiskā diplomātiskā saskarsmē, sauc par *protokolu*. (Sk. Kincāns V. Lietišķā etiķete un protokols. – R., 1996.) Kāpēc jāievēro uzvedības normas, kā sasveicināties, iepazīties, kā rakstīt vēstules, kā veidot mājas kultūru, kā atzīmēt ģimenes svētkus, kā klāt galdū, uzņemt viesus, kāds ir Latvijas protokols – ar to sīki var iepazīties Sirkas Lasilas apjomīgajā un bagātīgi ilustrētajā grāmatā "Jaunā zelta uzvedības grāmata" (R., 1994).

Nenoliedzami, ka elementārā pieklājība ir lielā mērā uzvedības formas izpaušme, kas ne vienmēr atbilst iekšējam saturam – motivācijai, pārliecībai, pamatorientācijai. Bet daudzi izcili domātāji ir centušies parādīt formas

lielo nozīmi cilvēces vēsturē. I. Kants pat rakstīja, ka, pateicoties formai, cilvēce ir civilizējusies. Forma var ievērojami ietekmēt arī saturu. Laba stāja, kārtīgs apģērbs, pieklājīgs runas veids jau ir kā sava veida personības vizītkarte. Bet... vēsturē ir daudz piemēru par etiķetes tik pilnīgu izsmalcinātību un samākslotību, ka ārējā elegances nereti nonāca pretrunā ar patieso tiku- mību (piemēram, augstāko aprindu savstarpējo attiecību ļoti niansētā eti- ķete Francijā pirms Lielās revolūcijas XVIII gadsimtā).

Elementāro pieklājības normu apguve jāveic tā, lai atvieglotu dzīvi un līdz minimumam samazinātu konfliktu rašanos elementārās pieklājības jau- tājumos. Lai šī pieklājība nebūtu mākslota, tā jāvingrina, līdz pārvērtusies par sava veida automātisku, cilvēkam organiski piemītošu personības iztu- rēšanās veidu. Cilvēkiem nejauši saskrienoties, automātiski notiek savstar- pēja atvairošanās. Par to, kad teikt "paldies", "lūdzu" vārdu, nevajadzētu daudz domāt. Jāvairās tikai no samākslotības, pārspīlētas šo normu uz- svēršanas. Varam minēt dažas elementāras pieklājības pamatprasības:

- ✓ dabiskums, nepiespiestība;
- ✓ patiesa cieņa citam pret citu, labestības starojums, laba vēlējums otram;
- ✓ pašcieņas saglabāšana.

Elementārā pieklājība nepieciešama, lai mēs sevi, savu uzmanību va- rētu koncentrēt uz kaut ko nopietnāku nekā elementāras ikdienas lietas. Elementārā pieklājība ir kā zināms priekšnoteikums personības tālākai at- tīstībai. Diemžēl pusaudža gados etiķetes neievērošana nereti kļūst par sava veida patstāvības un tīņu kopības demonstrējuma izpausmi. Nereti veidojas nepareizs priekšstats par pārāk brīvo izturēšanos Rietumu skolās. Tieši otrādi – augstāka prestiža skolās parasti ir arī augstākas prasības, ieskaitot elementāro pieklājību citam pret citu. Elementārās pieklājības normu ievērošana atvieglo arī darba sameklēšanu un turpmākās darba gaitas. Pat mazākā necieņas izrādīšana pret klientu, augstprātīga attieksme, nevižība var būt iemesls darba zaudēšanai. Elementāro pieklājības normu ievēro- šana arī pasargā cilvēku gan ģimenē, gan sadzīvē, gan darbā no tik dau- dzām vēl cilvēku izraisītām "vētrām ūdens glāzēs".

6. PERSONĪBAS PAMATKODOLA, PAMATVĒRTĪBU UN PĀRLIECĪBAS VEIDOŠANA

Personības pamatkodols ir tās būtība, pamats, galvenais saturs. Kodolā ir visu iespēju koncentrējums. Bet kas tad īsti ir *kodols*? Kodols var būt sēkla, pat tikko manāma, bet no tās var izaugt varens koks. Sēkla ir dabas

brīnums. Taču cilvēks nav tikai dabas būtne. Cilvēks veidojas par personību kā garīga kultūras un sabiedrības būtne. Kā tāda tā ir tikumiska būtne, kas pati spēj vairāk vai mazāk noteikt savas dabas papildinošo attīstību. Personības attīstība nevar notikt ārpus morāles, tiesa, tā var būt arī amorāla (morāla ar mīnusa zīmi). Personība ir būtne, kas spējīga izdarīt izvēli un rīkoties atbildīgi.

Cilvēki ir centušies simboliski noteikt arī garīgā kodola atrašanās vietu cilvēkā. Interesanti ir daudzu svēto cilvēku gleznojumi ar izteiktu galvas, roku un sirds akcentējumu kā būtiskā izteicēju cilvēkā, bet mirdzošais, starojošais oreols virs galvas jau saista cilvēku ar debesu sfērām, dievišķo.

Būtiskais cilvēkā nav miesa, bet gars, saprāts, jūtas, darītspējīgās rokas, labestīgas auras starojums. Latviešu valodā viena no būtiskām morālām parādībām tiek saukta par sirdsapziņu. Sava veida morālais un reizē arī personības kodols cilvēkā ir *atbildība*, *sirdsapziņa* un *dzīves jēga*. Tās ir tikumības sēklas, kas paver iespējas augt, kuplot plašajam un lielajam morāles kokam sadraudzībā ar garīgajām vērtībām.

Ir bezcerīgi cilvēku tikumiski audzināt, ja tā pamatkodols ir izteikti egoistisks, savtīgs, pat amorāls. Kodolam ir centrieces spēks, kas piesaista sev atbilstošas vērtības vai antivērtības, rada attiecīgu motivāciju un pārliecību. Kardināli pārmainīt personības kodolu reizē nozīmē kardināli mainīt vērtības, motivāciju, pārliecību. Šo ārkārtīgi grūto, darbietilpīgo pedagoģisko darbu var veikt tad, ja panākam vispirms šaubas par savu personību, pēc tam arī izteiktu patiesu vēlēšanos savu būtību mainīt. Šo pedagoģisko pasākumu varētu salīdzināt ar ļaundabīga audzēja operāciju. Jo agrīnākā stadijā to atklājam, jo lielākas izredzes kļūt veselam. Pusaudža gadus personības pamatkodols, pamatvērtības vēl ir tapšanas stadijā, bet ir arī pēdējais laiks noteikt pareizu diagnozi un ārstēšanos. Ja pusaudža gadus vēl nav manāma ne īsti atbildība, ne sirdsapziņa, ne labestības starojums, ne centieni apjēgt savu dzīvi, tad puslīdz droši var teikt, ka to jau sāk aizņemt kaut kas cits, kas sagādās raizes visai sabiedrībai. Mazgadīgo noziedzības analīze tam ir zināms apstiprinājums.

Personības morālā kodola (sēklas, centrējuma) meklējumus varam sākt pavisam negaidīti, piemēram, runājot par augu attīstību, par to kodoliem, sēklu brīnumaino iespēju (sēklā ir nākamā auga iespēja). Kāda iespēja slēpjas cilvēka ķermeniskajā un garīgajā attīstībā? Morālajā kodolā ir milzīgā, grūti apjaušamā tikumiskā sēkla, jābūtība. Ernsts Kasīrers saka, ka ētiskās domāšanas daba un raksturs nekad nevar nolaisties tik zemu, lai *"pieņemtu dotu"*. *"Ētiskā pasaule nekad nav dota; tā mūždien top."* *"Dzīvot ideālā pasaulē,"* Gēte teica, *"nozīmē izturēties pret neiespējamo tā, it kā tas būtu iespējams."* (Kasīrers E. Apcerējums par cilvēku. – R., 1997. – 66. lpp.)

Daudzas tēmas gan eksaktajās, gan humanitārajās zinātnēs paver liiskas iespējas no iedziļināšanās noteiktā jautājumā, no to problēmu "apfilozofēšanas" pāriet pie cilvēka un viņa iespēju dziļāka apjēguma. Diskutējot par visdažādākajiem jautājumiem, jau pat bērns var dziļāk ielūkoties arī sevī, sākt šaubīties par kādu savu stabilu patiesību, pārāk kategorisku

spriedumu, un tā ir diezgan bieži vērojama parādība. Te iederas arī zinātnieku sava veida "morālais zelta likums" – neizturies tā, it kā tu zinātu absolūto patiesību. Viss ētikas kurss ir sevis pašatklāsmē, dziļāka ielūkošanās sevī, lai pilnveidotu sevi un vidi.

Personības pamatkodols veidojas no pamatvērtībām, pamatmotivācijas, kas nosaka arī pamatorientāciju, pasaules uzskatu. Alberts Šveicers it sevišķi uzsvēra optimistiska pasaules uzskata veidošanas nepieciešamību cilvēku ētiskajā un kulturālajā attīstībā. *Pārlicībā* jau koncentrējas, rezultējas gan pašvērtējums, gan skats uz pasauli. Bez īstas pārlicības neko īsti vērtīgu šajā pasaulē nevar paveikt. Pārlicībā ir personības garīgā stabilitāte. Ja darbiniekam nav pārlicības par savas darbības pozitīviem rezultātiem, tad arī veidojas iekšējā bezjēdzības vai arī vienaldzības izjūta. Pārlicība neizslēdz šaubas, meklējumus, citādi tā kļūst ietiepīga, fanātiska, nekritiska. Pārlicību objektivizē balstīšanās uz cilvēces vēsturē apstiprinātām mūžīgajām vērtībām un reālās dzīves dziļu pazīšanu. Pārlicību apstiprina arī darbības rezultāti. Tiesa, fiziskā darbībā tie ir acīmredzami, garīgā – grūti vērtējami un dažkārt arī mānīgi. Savu pārlicību uzturēt, sevi uzmundrināt daudziem palīdz personīgā dzīves devīze. Varētu arī pēc Ļeva Tolstoja ieteikuma veidot katras dienas devīzi, paskubinājumu (sk.: Tolstojs Ļ. N. Kalendārs, kas nekad nenovecojas; Domu gaudi katrai dienai. – R., b. g.). Lūk, daži teicieni no šī Kalendāra: *"Lai varētu ticēt labajam, vajag iesākt to izpildīt; Uzlabot dzīvi var tikai tikumiska pašattīstīšanās; Var zināt ļoti daudz un nezināt visvairādzīgāko; Patiesība – visur, bet audzināšanā ir galvenais augstākais noteikums; Gara prieks ir spēka pazīme; Esiet bargi pret sevi un laipni pret citiem, un jums nekad nebūs ienaidnieku (ķīniešu gudrība); Tikumiska dzīve ir pastāvīga cenšanās; Ķildās tiek aizmirsta patiesība; Gudrais beidz ķildu; Viss ir pārejošs, tikai labdarība laiž dziļas saknes."*

7. CĪŅA PRET NOVIRZĒM NO CILVĒCĪBAS PRINCIPIEM UN AMORĀLISMA IZPAUSMĒM

Vispirms ir svarīgi noskaidrot cēloņus, kas mūsu dzīvē visvairāk rada gan sociālās, gan individuālās nelaimes un degradē personību, tautu, visu sabiedrību. Svarīgi ir konstatēt, kad sākas visdažādākie izmēģinājumi ar sevi un pārbaudījumi, ieskaitot daudzus negatīvos aizsākumus, kas vēlāk pārvēršas paradumā: smēķēšana, narkotisko, toksisko līdzekļu un alkoholisko dzērienu lietošana. Pieaugušo kārtā pusaudži dažkārt cenšas sevi pierādīt, ātrāk apliecinot sevi ar dzimumsakariem, iesaistīšanos likumpārkāpēju grupās, agresīvu rīcību. Parasti pusaudžu ar izteikti negatīvu pamatorientāciju, tā saukto "grūto" pusaudžu, nav daudz. Pusaudžu zēnu vidū nereti sastopams uzspēlēts negativisms, uzsvērti izaicinoša izturēšanās, "varoņa" tēlojums noteiktā grupā.

Tālā senatnē notika mēģinājumi veidot grēku, ļaunā hierarhiju. Dantes "Dievišķajā komēdijā" deviņos apļos ir sakārtota sava veida grēku enciklopēdija. Kristietībā ir nosaukti septiņi galvenie grēki: lepnība, mantkāriba, nešķīstība, skaudība, negausība (pārmērīga ēšana un dzeršana), dusmas un kūtrība. Ir arī grēki, kas sevišķi bīstami vēršas pret cilvēka dabu vai grauj sabiedrības dzīves pamatus, – tīšuprāt izdarīta slepkavība, pret dabiski nešķīstības grēki (asinsgrēks), trūcīgo, bāreņu un atraitņu apspiešana, algas neizmaksāšana strādniekiem un kalpotājiem. Arī paskubinājums uz grēku vai atļauja to izdarīt, vai tā uzslavēšana ir grēks. Teologs Jānis Pavlovskis "Katoļu katehismā" ir devis plašu grēku un to pretstatu raksturojumu. Pārdomu un diskusiju vērti ir vairāki apgalvojumi, piemēram, par nesodītu grēkošanu. *"Šo grēku izdara tie vecāki un priekšnieki, kuri aiz aklas mīlestības pret bērniem vai aiz nolaidības nepielieto stingrākus līdzekļus tajos gadījumos, kad laipnība nelīdz. Viņiem vajadzētu atcerēties jūdu augstā priesterā Elijas likteni, kuru Dievs sodīja par to, ka tas ļāva pārāk lielu brīvību negodīgiem bērniem."* (Pavlovskis J. Katoļu katehisms. – Rēzekne, 1993. – 212. lpp.)

Arī noteiktas klases, skolas parlaments varētu izstrādāt plānus, kā izskaust vai samazināt alkoholisko dzērienu, narkotisko līdzekļu lietošanu, kā cīnīties pret noziedzību, korupciju, bezatbildību, nolaidību. Akcentējama ir doma, ka pret negatīvām parādībām jācīnās, attīstot pozitīvo darbību un kādu pozitīvu aizraušanos.

Diskutējot par pašreiz tik aktuālo korumpētības problēmu, ieteicams izmantot pārskatu par to, kā strādā un kādas sekas rada korumpētie, kuriem sveša ētika, pret ētiskām vērtībām neitrālie un tie, kuri balstās uz ētiskām vērtībām (sk.: Šeldons S. Steinbergs, Dāvids T. Osterns. Valdība, ētika un vadītāji. Ceļvedis sabiedriskā sektora ētisko problēmu risināšanai. – R., 1994. – 71.–83. lpp.). Svarīgi ir arī diskutēt par dažādiem dzīves ceļiem un neceļiem un to īstenojuma iespējamām sekām (sk.: Milts A. Dzīves ceļos // Harmoniskais un disharmoniskais personībā. – R., 1979. – 22.–33. lpp.).

VII. Tikumiskās izglītošanas un audzināšanas īstenotāji

Tikumiskā izglītošana un audzināšana nav domājama bez pašizglītošanās un pašaudzināšanas. Tas vienlaikus ir audzinātāja un audzināmā pašatklāsmes process, savas darbības un dzīves jēgas dziļāks meklējums dialogā ar sevi un apkārtējiem cilvēkiem. Pagātnes dižos domātājus nereti dēvēja par skolotājiem (Konfūciju, Budu, Sokratu, Kristu). Skolotāju nevar aizstāt nekāda tehnika. Ja viņš pats atrodas nepārtrauktā pašizaugsmē un pašattīstībā un tāpēc ir mūžīgi jauns, tad skolotājam tic. Vislabākie argumenti īsti nepārliecina, ja to saka cilvēks, kuram netic. Savās attiecībās, pildot uzdoto misiju, katrs skolotājs ir ētikas skolotājs. Skolotājs atrodas ciešā kontaktā, palīdz un papildina pirmos audzināšanas un izglītošanas īstenotājus – māti un tēvu.

Tikumiskās izglītošanas un audzināšanas īstenotājs ir katrs cilvēks, kuram sākotnējo ievirzi un vēlākā laikā koriģējumus sniedz ģimene, skola, valsts un sabiedriskās iestādes un organizācijas un visa sabiedrība, nosakot savu attieksmi pret cilvēku.

Neskatoties uz uzkrāto tūkstošgadīgo pieredzi, audzināšanas darbs ir nepārtrauktu meklējumu, atklājumu darbs, pilns šaubu, vilšanās, izmisuma, prieka, negaidītu pārsteigumu. Franču tikumu enciklopēdistis, filozofisko eseju talantīgais meistars Mišels Monteņs (1533–1592) esejā "Par bērnu audzināšanu" rakstīja: *"Manas domas un prāts virzās, tikai taustoties, maldoties, klūpot un atduroties, un pat tad, kad es sasniedzu savu iespēju robežas, es nekādā ziņā neesmu apmierināts; es vienmēr redzu sev priekšā vēl nezināmas tāles, bet es tās redzu ļoti neskaidri, it kā miglā, kuru es nespēju klīdināt..."* Tālāk M. Monteņs brīdina no aizbildnieciskas pieradināšanas, no iegrožošanas, kas liek zaudēt savu spēku un brīvību, aicina skolotājus sniegt dažādus spriedumus, lai skolēns pats izvēlētos pareizo, ja tas ir viņa spēkos, ja nē, – lai paliek šauboties. *"Tikai muļķiem viss ir skaidrs un noteikts... savu maldu spītīga aizstāvēšana ir ikdienišķa parādība, kas visbiežāk raksturīga viszemākajām dvēselēm; māka apdomāties un sevi pārļaut, atzīt strīda karstumā savu kļūdišanos – tās ir retas, vērtīgas un filozofiem raksturīgas īpašības."* (Monteņs M. Esejas. Fragmenti no I sēj. – R., 1981. – 118., 119., 121., 124., 129. lpp.)

Daudzi autori ir pētījuši tipiskākās kļūdas audzināšanas un izglītošanas darbā un to, kādi jautājumi sev jāizvirza, lai paškritiski palūkotos sevī. Kanādas skolu inspektors Džems Jūzs jau gadsimta sākumā analizēja audzināšanas un mācišanas tipiskākās kļūdas (Jūzs Dž. Audzināšanas un

mācīšanas kļūdas. — R., 1926). Atzīmēsim dažas no tām, kas ir aktuālas arī mūsdienās.

Kļūdas, izvirzot audzināšanas mērķi

- ✓ Zināšanu vērtēšana augstāk par bērnu. Apzīlbināšanās ar ideju "zināšanas ir vara"
- ✓ Uzskats, ka audzināšana beidzas skolā
- ✓ Apmierināšanās tikai ar receptīvas gara darbības attīstību bez dzīva radoša gara
- ✓ Fiziskās audzināšanas atstāšana novārtā. Miesas vingrinājumi stiprina jauniešus morāliski
- ✓ Nozīmes nepiešķiršana roku pirkstu vingrinājumiem (šūšanai, adīšanai, modelēšanai)¹
- ✓ Sistemātiska bērna morāliskās dabas neaudzināšana. Morālā audzināšana nav fiziskās un intelektuālās izaugsmes secinājums, bet var stipri kaitēt, morāliski pārāk kategoriski mācot. Bērnam pašam jāizšķiras par pa-reizu rīcību, lai attīstītos viņa griba un sirdsapziņa
- ✓ Paļaušanās tikai uz jūtu un domu lēmumu, neveidojot izpildes un darbības paradumu

Kļūdas skolas vadībā

- ✓ Nolaidīga izturēšanās pret atsevišķiem gadījumiem skolas dzīvē
- ✓ Augstākas autoritātes saukšana palīgā, izņemot vislielākās nepieciešamības gadījumu (mūsdienā Japānā viens no svarīgiem darbinieku vērtējumiem ir viņu spēja pašiem un savlaicīgi tikt galā ar sarežģītām problēmām)
- ✓ Pavēles došana, ja to pašu var panākt ar uzmundrinājumu. Iesētai sēklai jādod laiks attīstīties
- ✓ Uzskats, ka sods sedz grēka pārpilnību (bērni parasti vecākiem stāsta nevis par izdarīto pārkāpumu kompleksu, par ko saņemts sods, bet tikai par kādu no pārkāpumiem)

Kļūdas disciplinā

- ✓ Doma, ka bērniem patīk, ja tiem ļauj iet savus ceļus. Bērniem patīk kārtība. Bet kārtība un kapa klusums nav viens un tas pats. Klusums var arī būt kūtrības un vienaldzības sekas
- ✓ Samierināšanās ar kārtību, kas pastāv tikai skolotāja klātbūtnē
- ✓ Daudzu priekšrakstu sniegšana
- ✓ Sodīšana, nepētot, neizzinot iemeslus
- ✓ Pastāvīga ierobežojumu uzlikšana bērnu darbības dziņai, bērnu tieksmju avota, ūdens tecējuma pārvēršana par stāvošu ūdeni

---

¹ Pētījumi rāda, ka roku pirkstu vingrinājumi ievērojami stimulē smadzeņu attīstību.

Kļūdas metodikā

- ✓ Verdziska grāmatu gudrību mācīšana bez garīgā svaiguma pieplūduma
- ✓ Ilgstoša vienas un tās pašas lietas mācīšana bez jaunrades
- ✓ Senzināmu zināšanu sniegšana skolēniem par to, ko tiem pašiem vajadzētu zināt, vai arī to, ko tie paši varētu atrast

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

---

1. *Aristotelis*. Nīkomaha ētika. – R.: Zvaigzne, 1985.
2. *Ētika*. – R.: Rīgas metropolijas kūrīja, 1997.
3. *Ētikas dimensijas*. Ievads mūsdienu kristīgajā ētikā. – R.: SR izd., 1997.
4. *Kants I*. Praktiskā prāta kritika. – R.: Zvaigzne, 1988.
5. *Kincāns V*. Lietišķā etiķete un protokols. – R.: LU, 1996.
6. *Klīve V. V*. Rīcības ceļos. Ētikas vēsture ar atskatu uz kristīgās ētikas pieredzi. – R.: Zinātne, 1998.
7. *Lasmane S., Milts A., Rubenis A.* Ētika (jautājumi, risinājumi, atzinumi). Metodisks līdzeklis. – R.: Zvaigzne ABC, 1. izdev. – 1992, 3., papild. izdev. – 1995.
8. *Lasmane S.* Ierēdņa ētika (palīgmateriāli). – R.: Valsts administrācijas skola, 1995.
9. *Lasmane S.* Rietumeiropas ētika no Sokrata līdz postmodernismam. – R.: Apgāds Zvaigzne ABC, 1998.
10. *Lasila S.* Jaunā Zelta uzvedības grāmata. – R.: Sprīdītis, 1994.
11. *Rubenis A.* Ētika XX gadsimtā. Praktiskā ētika. – R.: Zvaigzne ABC, 1996.
12. *Rubenis A.* Ētika XX gadsimtā. Teorētiskā ētika. – R.: Zvaigzne ABC, 1997.
13. *Šeldons S. Steinbergs, Dāvids T. Osterns.* Valdība, ētika un vadītāji. Valsts sektora ētisko dilemmu risināšanas rokasgrāmata. – R.: Pētergailis, 1994.
14. *Ētikas vārdnīca*. – R.: Avots, 1987.
15. *Hoffe O.* Lexikon der Ethik. – München: C. H. Beck, 1992 (4., pārstrād. izdev.).
16. *Ētika*. Vidējās izglītības standarts. – R., 1998.
17. *Гусенов А. А., Апресян Р. Г.* Этика. Учебник для студентов высших учебных заведений. – М., 1998.

I. Ētikas priekšmets	3
1. Ētika kā praktiskā filozofija	3
2. Vai ētika ir zinātne?	4
3. Jēdzienu ētika, morāle, tikumība problēma	5
4. Ētikas definēšanas problēma	7
5. Ētikas attīstības virzieni un tās veidi	8
II. Morāles specifika	16
1. Morāles īpatnības saskarsmē ar sabiedrību un dabu	16
2. Morāles jābūtības, imperatīvā daba un attieksme pret īstenību	17
3. Morāles aksioloģiskā daba	19
4. Personības patstāvība. Morālā izvēle un motivācija	19
5. Institucionālā un neinstitucionālā, oficiālā un neoficiālā attiecības morālē	22
6. Morāles garīgi praktiskā un vispārcilvēciskā daba	23
III. Ētika pareizas uzvedības meklējumos (Morāles funkcijas)	25
1. Izziņa un uzvedība	25
2. Cilvēku attiecību regulēšana un pašregulēšana	28
3. No pagātnes un tagadnes morāles uz nākotnes morāli un tikumību (Morāles prognozēšana)	30
3.1. Morāles rašanās (morāles ģeoloģija)	30
3.2. Tikumības rašanās vēsturiskie avoti	32
3.3. Tikumības progress	34
3.4. Nākotnes morāle un tikumība (morāles prognozēšana)	35
IV. Tikumiskā izglītība un audzināšana	40
V. Tikumiskās audzināšanas virzieni	46
1. Tikumiskā, ētiskā izglītošana	47
2. Tikumisko jūtu veidošana	47
3. Tikumiskās gribas un rakstura attīstība	48
4. Tikumiskās pieredzes un atmiņas bagātināšana	49
5. Elementāro pieklājības normu audzināšana	50
6. Personības pamatkodola, pamatvērtību un pārliecības veidošana	51
7. Cīņa pret novirzēm no cilvēcības principiem un amorālisma izpausmēm	53
VII. Tikumiskās izglītošanas un audzināšanas īstenotāji	55
Izmantotā literatūra	58

Lekciju kurss

Augusts Milts

Ētika

KAS IR ĒTIKA

Redaktore Z. Senkova
Māksl. redaktors A. Aleks
Tehn. redaktore A. Svilpe
Maketētāja E. Bļinova
Korektore G. Rudzīte
Vāku zīm. A. Aleks

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA, K. Valdemāra ielā 105,
Rīgā, LV-1013. Red. nr. S-206.

A/s "Poligrāfists", K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1010.

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

1.20

LĀTVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304055391

99-4
L 46

l e k c i j u   k u r s s

Augusts Milts

(dz. 1928. g.)

Habilitētais filozofijas doktors

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes docents

ĒTIKAS PRIEKŠMETS

MORĀLES SPECIFIKA

MORĀLES FUNKCIJAS

TIKUMISKĀ IZGLĪTĪBA UN AUDZINĀŠANA

TIKUMISKĀS AUDZINĀŠANAS VIRZIENI

TIKUMISKĀS IZGLĪTOŠANAS UN AUDZINĀŠANAS ĪSTENOTĀJI

ISBN 9984-17-220-1

9 789984 172200 >

ZVAIGZNE ABC